

The role of water in Turkey's regional policies

Majid Abbasi¹

Masoud Akhshi²

Article type: A research paper extracted from a doctoral thesis

Received: 18/8/2021

Accepted: 14/10/2022

NAJA Strategic Studies Quarterly/Vol.7/NO.3/(serial25)Fall 2022*97-132

DOR: 20.1001.1.25381946./ssj.2022.99763

Abstract

Any behavior by any government in international relations that crystallizes in the foreign policy of that country carries special messages, ideas and meanings that are the product of the environmental conditions inside and outside that country. In the meantime, Turkey, under the rule of the Justice and Development Party since 2003, has always been trying to increase its influence and regional power in the peripheral regions, especially in the Middle East. In this regard, following the developments of 2011 and the popular uprisings of Arab countries in the region, within the framework of Davutoglu's doctrine of strategic depth; Ankara has tried to improve its position in the Middle East with several tools. During the last two decades, the element of water and hydropolitics has become one of the important, influential and strategic tools in the domestic issues and foreign policy of this country, along with other tools of Turkey such as (Brotherhood ideology, military power, energy hub, transit); Accordingly, in this article, an attempt has been made to answer the question of what role water plays in Turkey's regional policies in the Middle East using descriptive-analytical methods. The hypothesis of the research emphasizes the fact that during the last two decades, Turkey has tried using its hydro-hegemonic position in the hydropolitics of the Middle East to use water in order to increase its internal political authority (increasing legitimacy, food security, energy security) on the one hand, and also, Use it as an asset, a tool, and also a strategic weapon in its foreign policies in the Middle East, on the other hand, in order to become a regional hegemon in the region. Therefore, some cases of using water as a weapon by Turkish leaders, regardless of jeopardizing the environmental security of countries in the region such as the Mughan plain in northwestern Iran, will result in acute security dimensions; In such a way that the possibility of Baghdad's internal and regional policies being dependent on Ankara is not out of the question; If in the analysis of the crisis in Syria, one of the important factors of the instability of this country can be considered the lack of access to water resources by the rural population.

Key words: hydropolitics, hydrohegemony, Turkey, Middle East, GAP and DAP projects

1. Associate Professor of International Relations, Faculty of Political Sciences, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran, dr.majidabbasi@gmail.com

2. PhD student of Regional Studies (Middle East), Faculty of Political Sciences, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran (Corresponding Author),masoud.akhshi.2016@gmail.com

نقش آب در سیاست‌های منطقه‌ای ترکیه

مجید عباسی^۱

مسعود آخشی^۲

نوع مقاله: مقاله پژوهشی مستخرج از رساله دکتری

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۷/۲۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۵/۲۷

فصلنامه مطالعات راهبردی ناجا/سال هفتم/شماره ۳(پیاپی ۲۵) - پاییز ۱۴۰۱* ۹۷-۱۳۲

DOR: 20.1001.1.25381946./ssj.2022.99763

چکیده

هر رفتاری از سوی هر دولتی در روابط بین‌الملل که در سیاست خارجی آن کشور تبلور می‌یابد، حامل پیام‌ها، انگاره‌ها و معانی خاصی است که محصول شرایط محیطی داخل و خارج از آن کشور می‌باشد. در این میان، ترکیه با حاکمیت حزب عدالت و توسعه از سال ۲۰۰۳ همواره در تلاش بوده‌است تا نفوذ و قدرت منطقه‌ای خود را در مناطق پیرامونی، به‌ویژه غرب آسیا، افزایش دهد. در همین راستا، پیرو تحولات سال ۲۰۱۱ و خیزش‌های مردمی کشورهای عربی منطقه، در چارچوب دکترین عمق استراتژیک داوود اوغلو؛ آنکارا سعی کرده‌است تا با ابزارهای متعددی اقدام به ارتقای جایگاه خود در خاورمیانه نماید. عنصر آب و هیدروپلیتیک، طی دو دهه گذشته، در کنار دیگر ابزارهای ترکیه نظیر (ایدئولوژی اخوانی، قدرت نظامی، هاب انرژی، ترانزیت) به یکی از ابزارهای مهم، تأثیرگذار و راهبردی در مسائل داخلی و سیاست خارجی این کشور تبدیل شده‌است؛ بر همین اساس، در این مقاله سعی شده‌است تا با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی به این سوال پاسخ داده شود که آب چه نقشی در سیاست‌های منطقه‌ای ترکیه در غرب آسیا ایفا می‌کند؟ فرضیه پژوهش بر این نکته تأکید دارد که ترکیه طی دو دهه گذشته با استفاده از موقعیت هیدروهمژمونی^۳ خود در هیدروپلیتیک غرب آسیا سعی کرده‌است تا از آب در راستای افزایش اقتدار سیاسی داخلی خود (افزایش مشروعیت، امنیت غذایی، امنیت انرژی) از یک سو و همچنین، استفاده از آن به‌عنوان دارایی (Asset)، ابزار و همچنین، سلاح راهبردی در سیاست‌های خارجی خود در غرب آسیا از سوی دیگر، در راستای تبدیل شدن به همژمون منطقه‌ای در منطقه بهره‌گیری نماید. بنابراین، برخی از

۱. دانشیار روابط بین‌الملل، دانشکده علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران dr.majidabbasi@gmail.com
۲. دانشجوی دکتری مطالعات منطقه‌ای (خاورمیانه)، دانشکده علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
masoud.akhshi.2016@gmail.com
3. Hydro Hegemony

موارد استفاده از آب به‌عنوان سلاح^۱ از سوی رهبران ترکیه، صرف‌نظر از به‌مخاطره انداختن امنیت زیست‌محیطی کشورهای منطقه مانند عراق، سوریه و ایران، ابعاد امنیتی حادی را در پی خواهد داشت؛ به شکلی که امکان وابسته شدن سیاست‌های داخلی و منطقه‌ای بغداد به آنکارا، دور از ذهن نخواهد بود؛ چنانچه در بررسی بحران سوریه، می‌توان یکی از عوامل مهم بی‌ثباتی این کشور را عدم دسترسی قشر روستایی به منابع آبی دانست.

واژگان کلیدی: هیدروپلیتیک، هیدروهمژمون، ترکیه، غرب آسیا، پروژه‌های گاپ و داپ

مقدمه

آب جایگزین ندارد و تنها ماده‌ای است که وجود آن برای تولید مواد غذایی، توسعه اقتصادی و بقای موجودات ضروری است (حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۱۰۰). با ورود به قرن بیست‌ویکم، جهان شاهد افزایش تنش‌ها و بحران‌ها در مناسبات سیاسی کشورهایی است که دارای حوزه‌های آبریز مشترک می‌باشند؛ تا جایی که سازمان‌های مهم بین‌المللی نظیر سازمان ملل متحد و یونسکو قرن ۲۱ را به‌عنوان قرن هیدروپلیتیک نامیده‌است. دو عامل "تغییرات آب‌وهوایی" و "رشد فزاینده جمعیت" نیز در تشدید بحران آب و به‌طور کلی، در اقتصاد سیاسی آب در جهان نقش ایفا می‌کنند. در واقع، تغییرات آب‌وهوایی (اقلیمی) موجب افزایش دما و در پی آن، تبخیر آب و همچنین، تشدید نابرابری توزیع منابع آب شیرین می‌گردد (Goldsmith 1990, 42)؛ بر این اساس، بسیاری از صاحب‌نظران معتقدند که منشأ بروز جنگ‌ها و منازعات سیاسی به‌تدریج از منابع انرژی و معدنی به سوی منابع آب کشیده خواهد شد. نود درصد مردم جهان در کشورهایی زندگی می‌کنند که دارای منابع آب مشترک با کشورهای دیگر هستند و این وابستگی متقابل ممکن است موجب همکاری و صلح یا مناقشه و تنش سیاسی میان کشورها گردد. بیشتر منابع مشترک آب با مسالمت و از طریق دیپلماسی دوجانبه یا چندجانبه مدیریت می‌شوند (بیران و هنربخش، ۱۳۸۷: ۱). در همین راستا، جنگ‌های آینده و خشونت‌های مدنی و اجتماعی عمدتاً از کمبود منابع آب، غذا، جنگ و شیلات ناشی خواهد شد. نازلی چوری و رابرت فورث معتقدند که جنگ‌های اول و دوم جهانی عمدتاً بر سر منابع کمیاب و تجدیدنپذیر رخ دادند؛ در حالی که چه کشورهای مدرن و چه کشورهای به‌شدت وابسته به منابع تجدیدنپذیر، بر سر هر دو منبع با هم درگیر خواهند بود (حافظ نیا و همکاران، ۱۳۸۲: ۴۷). در همین رابطه، یکی از کشورهایی که نقشی اساسی را طی دهه‌های اخیر در حوزه

سیاست‌های آبی در غرب آسیا بازی می‌کند، ترکیه است. ترکیه با استفاده از وضعیت آبی خود سعی در فرصت‌سازی حداکثری از این منبع حیاتی در راستای ایجاد قدرت اقتصادی، سیاسی در داخل و منطقه در رقابت با بازیگران دیگر است. ترکیه برخلاف کشورهای دیگر منطقه که از منابع هیدروکربنی چشم‌گیری برخوردارند، منابع آبی بیشتری دارد و در تلاش است تا در حوزه هیدروپلیتیکی به نوعی "موازنه آبی در برابر منابع انرژی نفت و گاز" کشورهای منطقه غرب آسیا ایجاد نماید.

جاه‌طلبی‌های هیدروپلیتیکی ترکیه را می‌توان در سخنان رهبران گذشته این کشور یافت؛ برای نمونه، تورگوت اوزال در سال ۱۹۸۸ اظهار کرد: «همان‌طور که ما به اعراب نمی‌گوییم با نفت‌شان چه کاری انجام دهند، هیچ پیشنهادی هم از آنها در خصوص چگونگی استفاده از آب‌هایمان نمی‌پذیریم». همچنین، رضا تکین - سفیر ترکیه در تهران - نیز در سخنرانی کنفرانس ملی گرد و غبار در تهران در سال ۱۳۹۶ اظهار کرد که امروز یک بطری آب از یک بشکه نفت گران‌تر است و ملت‌ها تأکید دارند که آب منبعی ملی و حق هر ملت است. پس حالا که آب از نفت هم گران‌تر است، چرا نفت را با هم شریک نمی‌شویم؟ (روزنامه خراسان، ۱۳۹۶/۰۴/۱۵).

از سال ۲۰۱۵ تا ۲۰۲۱، ترکیه به کرات جریان آب دجله و فرات را به روی مردم سوریه و عراق بسته است. از سوی دیگر، به گزارش دیده بان حقوق بشر، مقامات ترکیه با تصرف ایستگاه پمپاژ آب آلوک^۱ در شمال شرق سوریه در رأس‌العین که نزدیک به ۴۶۰ هزار نفر از مردم حسکه (کرد نشین) را تأمین می‌کند، از اکتبر ۲۰۱۹، مکرر در جریان آب شرب این منطقه اختلال ایجاد کرده‌اند. این روند حتی در دوره همه‌گیری کوید - ۱۹ ادامه داشته است (HRW, 2020). عراق نیز در سال ۲۰۲۰ از اقدامات ترکیه در بستن آب بر روی مردم کشورش شکایت کرد (Arabweekly, 2020). این رویکرد نشان می‌دهد که نگاه ابزاری ترکیه به آب در سیاست خارجی از سال ۲۰۱۵ به بعد، به سلاح تغییر کرده است. در مقاله حاضر، سیاست‌های آبی ترکیه، ابتدا در ابعاد داخلی و سپس در بعد منطقه‌ای آن مورد بررسی می‌گیرد. در همین چارچوب، رفتارهای هیدروپلیتیکی ترکیه در سطح ملی و منطقه‌ای را می‌توان به سه دسته از ابر پروژه‌های هیدرولیکی تقسیم کرد که عبارتند از: (۱) پروژه‌های داخلی؛ (۲) پروژه‌های انتقال آب از ترکیه به همسایگان؛ (۳) پروژه‌های فرامرزی.

منابع آب زیرزمینی در آسیا و به‌ویژه در منطقه غرب آسیا، در وضعیت بحرانی است. دلیل این امر، برداشت بیش از اندازه آب زیر زمینی است که باعث افت پیوسته سطح آن می‌شود و همچنین،

تخریب کیفیت ناشی از ورود آب دریا به سفره‌های رسوبی ساحلی (FAO, 1997). در همین راستا، اغلب کشورهای منطقه از نظر آب شیرین بسیار فقیر هستند. کشورهای غرب آسیا در سال ۱۹۷۰ میلادی در زمینه‌های مصارف خانگی، صنعتی و غیره نیاز راهبردی به آب پیدا کرده‌اند. جدی بودن بحران آب در غرب آسیا، به گونه‌ای است که در ۲۰ سال آینده، بسیاری از کشورهای آن قادر نخواهند بود که آب مورد نیاز کشاورزی، صنعتی، آشامیدنی و دیگر مصارف خود را تأمین کنند. امروزه، بیش از ۲۶ کشور در جهان با کمبود آب مواجه هستند که از این تعداد، ۹ کشور در غرب آسیا قرار دارند (عطافر و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۸). بر اساس پیش‌بینی سازمان ملل، ایران از جمله کشورهایی خواهد بود که در سال ۲۰۲۵ با کمبود مزمن آب روبه‌رو خواهد شد (شستلند و همکاران، ۱۶۴: ۱۳۸۰). در طول نیم قرن تا سال ۲۰۰۶، ۳۷ مورد خشونت بین کشورها بر سر آب گزارش شده است و جالب آن که همه آنها به جز ۷ مورد به غرب آسیا مربوط می‌شده است (ببران و هنریخش، ۱۳۸۷: ۱).

در غرب آسیا از یک سو، با توجه به موقعیت هیدروژئومونی ترکیه و سیاست‌های آبی این کشور (ایجاد سازه‌های عظیم هیدرولیکی) بر روی سرچشمه‌های دجله و فرات و ارس، شدت منازعات آبی میان کشورهای بالادستی و پایین دستی رو به افزایش است و از سوی دیگر، ضعف زیرساخت‌های هیدرولیکی و توسعه‌ای عراق، سوریه، اردن و لبنان در پایین دست حوزه آبریز دجله و فرات و کرانه باختری رود اردن، چشم‌انداز دیپلماسی آبی مبهمی را برای منطقه به ارمغان آورده است.

مفاهیم و مباحث نظری

هیدروپلیتیک

هیدروپلیتیک از زیرمجموعه‌های علم جغرافیای سیاسی می‌باشد که به بررسی نقش آب در رفتارهای سیاسی با مقیاس‌های مختلف می‌پردازد. هیدروپلیتیک به مطالعه اثر تصمیم‌گیری‌های مربوط به استفاده از آب در شکل‌گیری‌های سیاسی در روابط میان کشورها با یکدیگر با روابط میان دولت‌ها و مردم حتی در یک کشور می‌پردازد. کمبود آب یا اجازه عبور آب از مرزهای بین‌المللی به گونه‌ای روز افزون در روابط سیاسی دولت‌ها و ملت‌ها و روابط کشورها با یکدیگر اثر می‌گذارد (مجتهدزاده، ۱۳۸۱: ۱۳۱). همچنین، هیدروپلیتیک را مطالعه نقش آب در مناسبات و مناقشات اجتماعات انسانی و ملت‌ها و دولت‌ها دانسته‌اند که دارای ابعاد فراکشوری، منطقه‌ای، جهانی و بین‌المللی باشد (حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۱۰۲).

هیدرو هژمون^۱

عدم تقارن قدرت سیاسی در بین کشورهای یک حوزه مشترک، نقش زیادی در مناسبات بین کشورهای آن حوزه دارد و مارک زیتون از این پدیده با عنوان هیدرو هژمون یاد می‌کند. این موضوع در خصوص حوزه اردن به خوبی مشخص است. هیدرو هژمون وضعیتی است که در آن کشور قوی، از مقدار بیشتری آب نسبت به سهم خود استفاده می‌کند؛ مثل رژیم اشغالگر قدس در حوزه رود اردن، مصر در حوزه رود نیل و ترکیه در حوزه دجله و فرات. به نظر می‌رسد که وضعیت هیدرو هژمونی بیشتر مربوط به قدرت سیاسی و اقتصادی یک کشور است تا موقعیت بالادستی یا پایین دستی. هیدرو هژمون‌ها نسبت به حفظ سلطه و بهره‌برداری بیشتر از آب تمایل دارند (هشی و حاجت، ۱۳۸۸: ۹). در همین راستا، ترکیه یک قدرت بر قابی^۲ مهم در منطقه و جهان محسوب می‌شود. طبق گزارش آژانس بین‌المللی انرژی^۳ با عنوان "چشم‌انداز وضعیت برق جهانی در ۲۰۲۱"، ترکیه ظرفیت تولید برق از نیروگاه‌های برق آبی خود را به ۲۴۸۰ مگاوات ارتقا داده است که این به معنی کسب جایگاه اول اروپا و رتبه دوم جهان می‌باشد. بدین ترتیب، چین در رتبه اول و ترکیه در رتبه دوم جهان قرار دارد.^۴

مکتب کپنهاگ و امنیت

جنگ سرد و پایان نظام دو قطبی نشان داد که موضوع امنیت تنها در بعد نظامی خلاصه نمی‌شود. در این مقطع، شاهد تحول قابل توجهی از حوزه تهدیدات سخت‌افزاری در حوزه موضوعات امنیتی به تهدیدات نرم‌افزاری هستیم (عبدالله خانی، ۱۳۸۳: ۱۲۴ - ۱۲۲). باری بوزان به عنوان نظریه پرداز مکتب امنیتی کپنهاگ اظهار می‌دارد که رئالیست‌ها کسب حداکثر میزان قدرت را لازمه ایجاد امنیت می‌دانند و در مقابل، لیبرال‌ها رسیدن به صلح را معیار تحقق امنیت قلمداد می‌کنند اما هر دو دیدگاه فوق نتوانسته است معمای واقعی امنیت و تطبیق مبانی آن را با جهان معاصر به خوبی تبیین کند؛ بنابراین، اکنون نیاز به ارائه یک دیدگاه میانه، که هر دو مفهوم قدرت و صلح را در خود جای دهد، به عنوان بهترین تعریف برای مفهوم امنیت، ضروری می‌باشد (بوزان و ویور، ۱۳۸۰: ۱۳۹ - ۱۳۱). در همین راستا، بوزان و همکارانش معتقدند تا زمانی که تهدیدات زیست محیطی اتفاقی و بخشی از شرایط طبیعی و خارج از اراده انسان قرار داشته باشد، در مجموعه موضوعات امنیتی قرار

1. Hydro_Hegemony

2. Hydropower

3. International Energy Agency (IEA)

4. <https://www.trt.net.tr/persian/trkhyh - 1/2021/06/15/trkhyh - dr - zmynh - twlyd - brq - z - nrjy - aby - dr - rtbh - dwm - jhn - 1658356>

نمی‌گیرد. اما امروزه، با گسترش دانش مربوط به اکوسیستم کره زمین، محیط زیست، دیگر عامل ثابت و خارج از دسترس و اراده انسان ارزیابی نمی‌گردد. این امر در شرایط حیات در کره زمین اثر می‌گذارد و برخی از مسائل ایجاد شده، دیگر اتفاقی و خارج از اراده انسان نیستند؛ مانند پارگی لایه ازن و وجود گازهای گلخانه‌ای در جو زمین که ناشی از عملکرد انسان‌هاست (عبدالله خانی، ۱۳۸۹: ۱۳۱). در واقع، بوزان نگاه تک‌بعدی به امنیت از سوی نظریه‌پردازان سنتی امنیت را به چالش کشیده و ابعاد امنیت را به ۵ بعد نظامی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی توسعه داد؛ بنابراین، یکی از ابعاد امنیت در شکل جدید، مباحث مربوط به امنیت محیط زیستی است.

هیدروپلیتیک ترکیه و پروژه‌های ده‌گانه ملی

ترکیه دارای ۲۵ حوزه آبریز بزرگ است. از این میان می‌توان به مهم‌ترین حوزه‌های آبریز فرامرزی این کشور مرتبط با کشورهای غرب آسیا از جمله حوزه آبریز عاصی، دجله و فرات و ارس اشاره کرد. یکی از مهم‌ترین مشکلات کشور ترکیه در مسیر توسعه اقتصادی، وابستگی این کشور به منابع خارجی انرژی فسیلی است. بر این اساس، ترکیه ۶۵ درصد از انرژی مورد نیاز خود را از واردات تأمین می‌کند. هم‌اکنون گاز مورد نیاز آنکارا از طریق چهار خط لوله تأمین می‌شود و پیش‌بینی می‌شود که این کشور ۱۲ خط لوله دیگر را نیز به اجرا در آورد (موسوی، ۱۳۹۶).

ضعف در تأمین انرژی در کنار سیاست به حداقل رساندن وابستگی واردات انرژی، کشور ترکیه را به سمت توسعه قابلیت‌های برقایی کشور سوق داده است. بر طبق ادعای اداره کل امور هیدروپلیتیکی دولتی ترکیه، از آنجا که این کشور از بحران نفتی دهه ۱۹۷۰ به شدت تحت تأثیر قرار گرفت، دولت برنامه توسعه منابع بومی، به‌ویژه طرح‌های برقایی را برای به حداقل رساندن وابستگی کشور به واردات نفت در دستور کار قرار داد (تیگرک^۱ و کیباروگلو^۲، ۲۰۱۱). پیرو برنامه اقدام انرژی‌های تجدیدپذیر ملی ترکیه، این کشور افزایش ظرفیت انرژی تجدیدپذیر به ۶۱ هزار مگاوات تا سال ۲۰۲۳ را هدف گذاری کرده است که ۳۴ هزار مگاوات از هیدروپاور یا برقایی، ۲۰ هزار مگاوات از بادی، ۱۰۰۰ مگاوات از انرژی گرمایشی زمین، ۵ هزار از انرژی خورشیدی و ۱۰۰۰ مگاوات آن، زیست توده چربی گاو و فضولات حیوانات است. رسیدن به اهداف مزبور در حدود ۶۰ میلیارد دلار هزینه خواهد داشت (کاوز^۳، ۲۰۱۸).

1. Tigrek
2. Kibaroglu
3. Kavuz

دولت ترکیه در سال ۲۰۱۸ طرح اقدام بهره‌وری انرژی ملی را منتشر کرد. طبق این سند که شامل ۵۵ اقدام ویژه در ۶ بخش از انرژی (شامل صنعت، حمل‌ونقل، زیرساخت‌ها، کشاورزی و تولید انرژی) است، کاهش ۱۴ درصدی تقاضای انرژی کشور تا افق ۲۰۲۳ هدفگذاری شده است. طبق طرح راهبردی وزارت منابع طبیعی و محیط زیست ترکیه، تنوع منابع انرژی اولویت اصلی ترکیه است که علاقه‌مند به بهره‌گیری از موقعیت جغرافیایی خود به منظور تبدیل شدن به ترانزیت‌کننده اصلی انرژی به کشورهای اروپایی و هاب منطقه برای منابع نفت و گاز از دریای کاسپین، آسیای مرکزی و ایران می‌باشد. طبق سیاست جدید انرژی ترکیه، این کشور در حال حاضر، بر راه‌های جایگزین کاهش وابستگی خود به منابع خارجی تمرکز کرده است. هدف دیگر حکومت ترکیه، قابل دسترسی کردن منابع انرژی داخلی و تجدیدپذیر و هسته‌ای است. در بلندمدت، ترکیه در نظر دارد تا موقعیت خود را در میان کشورهای غنی انرژی در منطقه از طریق افزایش ظرفیت ذخیره داخلی خود مستحکم کند. طبق برنامه اقدام ملی انرژی‌های تجدیدپذیر، نیروگاه‌های برقی و انرژی گرمایشی زمین، منابع مهمی در ظرفیت انرژی تجدیدپذیر هستند (وینر^۱، ۲۰۱۸). در همین چارچوب، سه دسته از ابرپروژه‌های هیدرولیکی ترکیه معرفی و واکاوی می‌شوند؛ (۱) پروژه‌های داخلی؛ (۲) پروژه‌های انتقال آب از ترکیه به همسایگان؛ (۳) پروژه‌های فرامرزی. کشور ترکیه ابرپروژه‌های ده‌گانه آبی را برای توسعه قلمرو هیدروپلیتیکی خود تعریف کرده است. آنکارا در سطح داخلی با اهداف متعدد کاهش وابستگی ترکیه به منابع خارجی انرژی، ایجاد، توسعه و بهبود قدرت اقتصادی و کنترل مسئله کردهای جنوب شرق، اقدام به طرح‌ریزی ابرپروژه‌های ده‌گانه هیدرولیکی کرده است که عبارتند از: (۱) پروژه آناتولی جنوب شرقی (گاپ)^۲؛ (۲) پروژه آناتولی شرقی (دپ)^۳؛ (۳) پروژه‌های آناتولی مرکزی^۴؛ (۴) پروژه آگ‌گپ^۵؛ (۵) پروژه توسعه تراکیه (تراگپ)^۶؛ (۶) پروژه مرمه‌گپ^۷؛ (۷) پروژه توسعه مدیترانه (آک‌دنیز گپ)^۸؛ (۸) پروژه توسعه غرب دریای سیاه (باک گپ)^۹؛ (۹) پروژه توسعه دریای سیاه (دکاب)^{۱۰}؛ (۱۰) پروژه دشت قونیه (کوپ)^{۱۱}.

1. weiner
2. Southeastern Anatolia Project or Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)
3. Eastern Anatolia Project or doğu Anadolu Projesi (DAP)
4. Ort Anadolu GEP
5. EGE Development Project or EGE Geis Projesi (EGEGEP).
6. Thrace Development Project or Trakya Gelism Projesi (TRAGEP)
7. MarmaraGEP
8. Mediterranean Development Project or Akdeniz Gelism Projesi (AkdenizGEP)
9. Western Black Sea Development Project or Bati Karadeniz Gelism Projesi (BAKGEP)
10. Eastern Black Sea Development Project or Dogu Karadeniz Kalkinma Projesi (DOKAP)
11. Konya Plain Project or Konya Ovasi Projesi (KOP)

شکل ۱. ابر پروژه‌های هیدرولیکی ده‌گانه ترکیه

در این میان، پروژه‌های گاپ و داپ ترکیه، به ترتیب بر حوزه‌های دجله و فرات و ارس کشورهای خاورمیانه تأثیر مستقیم دارد.

رویکردهای متفاوت دولت‌ها به آب و نگاه ترکیه

کشورهای جهان، امروزه، در حوزه هیدروپلیتیکی با توجه به ساختار نظام سیاسی، شرایط منطقه‌ای و سطوح متفاوت توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، از نگاه‌های متفاوتی به آب و مسائل مرتبط با آن برخوردار می‌باشند. برخی رویکردهای مختلف به آب در منطقه بدین قرار است:

۱. برخی نظریات به نقش منابع آبی به مثابه ابزار کسب قدرت و اقتدار اشاره می‌کنند و معتقدند که دولت‌های در حال توسعه و دولت‌های توسعه‌نیافته که در صدد ایجاد توسعه و حرکت به سوی مدرنیته هستند، ساخت سد و اصلاحات اراضی را برای رشد و ترقی، اجتناب‌ناپذیر می‌دانند و هدف از ساخت سد‌ها را بیشتر دستیابی به منافع ژئوپلیتیکی می‌دانند تا دستیابی به منفعت اقتصادی صرف برای جامعه؛

۲. برخی معتقدند که توسعه زیرساخت‌های آبی در استان از میر ترکیه برای پروژه "صد سد کوچک در هزار روز" اهدافی فراتر از توسعه سطح کشت و آبیاری مزارع را به دنبال دارد. چنین پروژه‌هایی می‌تواند قدرت و اقتدار دولت را در مناطق روستایی تقویت کند. در این زمینه می‌شود به تحت‌تأثیر قراردادن زندگی کردهای بخش جنوب و جنوب شرقی ترکیه اشاره کرد (کنکر^۱، ۲۰۱۹).

۳. نگاه ملی‌گرایی به منابع آب یکی دیگر از رویکردهای اتخاذی از سوی برخی از دولت‌هاست. ملی‌سازی منابع مشترک، به معنی استفاده از آب به عنوان یک منبع صرفاً ملی و نه دارای ماهیت اشتراکی است. بنا بر این دیدگاه، دولت مردان می‌پندارند که آب مانند سرزمین، یک منبع صرفاً ملی است؛ بنابراین، مانند سرزمین و منابع داخلی با آن برخورد می‌کنند (کنکر، ۲۰۱۸). در همین

1. Conker

راستا، نظریه ملی سازی منابع آب بر پایه دو اصل استوار است: ۱) ایجاد هویت مشترک به واسطه قلمرو سازی منابع آب؛ ۲) ایجاد مشروعیت در میان مردم (آلوچ^۱، ۲۰۰۵).

۴. رویکرد نمادگرایی یکی دیگر از رویکردهای کشورها در پروژه های هیدرولیکی و ایجاد سازه های عظیم مانند سدهای ملی است. برخی نخبگان سیاسی اغلب زیرساخت های هیدرولیکی در مقیاس بزرگ را به عنوان نمادهای پیشرفت دولت به تصویر می کشند. جواهر لعل نهرو - نخست وزیر وقت هند - سدهای ساخته شده در هند را معابد جدید هند توصیف کرده است (مگنا^۲، ۲۰۱۶: ۳۷۸).

دولت ها معمولاً سدهای بزرگ، دریاچه های مخزنی و سیستم های آبیاری را به نام شخصیت های ملی تأثیرگذار نام گذاری می کنند؛ به عنوان مثال، دریاچه مخزن سد آسوان در مصر به نام جمال عبد الناصر نام گذاری شده است. در سوریه، دریاچه مخزن بزرگ ترین سد الطبقة به عنوان دریاچه اسد نام گذاری شده است. به همین ترتیب، پروژه تاج گاپ به عنوان سد آتاتوریک نام گذاری شد و یکی از بزرگ ترین سدها در اردن به نام پادشاه طلال نام گذاری شد. لازم به ذکر است که چنین نمادهایی قدرت نمادین (سمبولیک) دولت را بهبود می بخشد و در نتیجه، به یک ابزار تبلیغاتی مفید برای تقویت اقتدار دولت تبدیل می شوند (خاگرام^۳، ۲۰۰۴). در واقع، توسعه منابع آبی نقشی حیاتی را در تمرکز قدرت و فرآیندهای دولت سازی داشته است. امور هیدرولیکی دارایی های (assets) مهمی برای اقتدار دولت ها در سرزمین تحت کنترل شان به حساب می آید (آلوچ، ۲۰۱۰: ۵۴۲ - ۵۲۷).

۵. برخی از کشورها به دنبال هژمونی منطقه ای به سیاست های آبی روی می آورند. بنابراین، ترکیه در راستای دکترین عمق استراتژیک، به دنبال هژمون شدن در منطقه غرب آسیا از طریق ایجاد وابستگی کشورهای دیگر به ضروری ترین منبع حیات بشر می باشد که وسیله ای برای کسب قدرت خواهد بود. در واقع، هژمونی ترکیه در منطقه از طریق بهره گیری حداکثری از موقعیت هیدرو هژمونی خود در تعاملاتش با کشورهای خشک و کم آب منطقه میسر خواهد شد. در همین راستا، ترکیه با توسل به دو اصل ملی گرایی، دکترین هارمونی و اصل حاکمیت مطلق سرزمین منابع آبی، به توجیه اقدامات و سیاست های هیدرولیکی خود در سه حوزه (پروژه های ده گانه داخلی، آب های فرامرزی، ابتکار صادرات آب) اقدام نموده است.

اصل ملی گرایی و مسئله آب توسط آلوچ، در قالب ملی گرایی آب مطرح شده است. وی بیان می دارد

1. Allouch
2. Megna
3. Khagram

که چگونه دولت‌سازی و فرآیندهای ملت‌سازی به‌طور ذاتی با توسعه گستره هیدرولیکی به رهبری دولت ارتباط دارند. در واقع، گفتمان‌هایی که توسط نخبگان دولت در چارچوب مأموریت هیدرولیکی ترویج می‌شود جزو اصلی ملی‌گرایی آبی دولت‌هاست (آلوچ، ۲۰۱۰).

دکترین هارمونی (اصل حاکمیت سرزمینی مطلق)

سیاست‌های آبی ترکیه در غرب آسیا و در ارتباط با ایران، عراق و سوریه در قالب دکترین هارمونی قابل تحلیل می‌باشد. دکترین هارمونی نخستین بار در سال ۱۸۹۵ توسط جودسون هارمون - دادستان وقت ایالات متحده - مطرح شد. به‌موجب این اصل، آن قسمت از رودخانه بین‌المللی که در سرزمین دو کشور جریان دارد، به‌عنوان آب‌های داخلی تلقی می‌شود و دولت مذکور می‌تواند جریان آب را منحرف سازد یا به هر صورت که ضروری بداند، در رودخانه دخالت نماید. این اصل برخلاف عدالت و انصاف بوده و به همین جهت، مورد انتقاد حقوق‌دانان قرار گرفته است (جعفری ولدانی، ۱۳۸۸: ۷۳). اما برخی کشورها نظیر چین به این اصل استناد می‌کنند. ترکیه در راستای استفاده ابزاری از آب در سیاست خارجی و منطقه‌ای خود، به کنوانسیون‌های حقوق دریاها ۱۹۸۲ وین و همچنین، کنوانسیون استفاده غیر کشتیرانی از آبراه‌های بین‌المللی نپیوسته است. این کنوانسیون در سال ۱۹۹۷ در نیویورک تصویب شده است و تنها عهدنامه بین‌المللی الزام‌آور ناظر بر آبراه‌های بین‌المللی آب شیرین مشترک جهان است. هرچند که دولت ترکیه به این عهدنامه نپیوسته است اما این سند به‌دلیل تدوین اصول و قواعد عرفی حقوق آبراه‌های بین‌المللی حائز اهمیت است (شیرازیان، خطیبی: ۱۳۹۴، ۷۹).

تغییرات ساختاری قدرت در نظام بین‌الملل و افزایش نقش ترکیه در منطقه

در حالی که تا سال ۲۰۰۹ منابع قدرت در روابط بین‌الملل، به‌شکل مطلوبی به نفع اتحادیه اروپا و آمریکا توزیع شده بود اما توجه آنها بیشتر به مسائل داخلی بعد از بحران مالی جهانی تغییر جهت داد. این بدان معناست که اگرچه غرب محدودیت عمده‌ای برای ترکیه محسوب می‌شد، اما پس از سال ۲۰۰۹، ترکیه از محدودیت‌های سیستمی کمتری برخوردار بود. ظرفیت اقتصادی متحدان سنتی ترکیه، رو به زوال رفت و توجه آنها به همسایگی ترکیه به‌ویژه در غرب آسیا از دست رفت. بنابراین، پاسخ ترکیه به تهدیدات و فرصت‌های خارجی به‌ویژه پس از سال ۲۰۰۹ دچار نوسان گردید و با ازین‌رفتن محدودیت، غرب به ترکیه اجازه داد تا سیاست‌های خودمختارانه و مستقلی را در غرب آسیا اجرایی سازد. بحران اقتصادی سال ۲۰۰۸ و خیزش مردمی در جهان عرب این امکان را برای ترکیه فراهم ساخت تا نقش محوری و مرکزی را طبق دکترین عمق استراتژیک داوود

اوغلو در منطقه بازی کند. در این میان، آب و مسائل هیدروپلیتیکی در کنار رویکرد اخوانی یکی از ابزارهای آنکارا در این کارزار بوده است.

یکی از مهم‌ترین ابتکارات ترکیه در استفاده حداکثری از آب به‌عنوان ابزاری برای سیاست خارجی ترکیه در منطقه، صادرات آب به همسایگان بوده است. در واقع، هدف ترکیه از ارائه پیشنهاد طرح‌های انتقال آب به کشورهای همسایه یا غیرهمسایه (قبرس) ایجاد وابستگی و به تبع آن، کسب نفوذ سیاسی و درآمدزایی است. این فرآیند نمایانگر منطقه فرصت‌سازی ترکیه از منابع آبی است. برخی از مهم‌ترین خطوط انتقال آب که ترکیه برای کشورهای منطقه پیشنهاد داده است، عبارتند از: (۱) انتقال آب از رودخانه‌های سیحان و جیهان به کشورهای خلیج فارس؛ (۲) انتقال آب از رودخانه ماناوگات به رژیم اشغالگر قدس و چند کشور دیگر؛ (۳) انتقال آب از رودخانه آنامور به قبرس؛ (۴) انتقال آب از رودخانه‌های سیحان و جیهان به اردن.

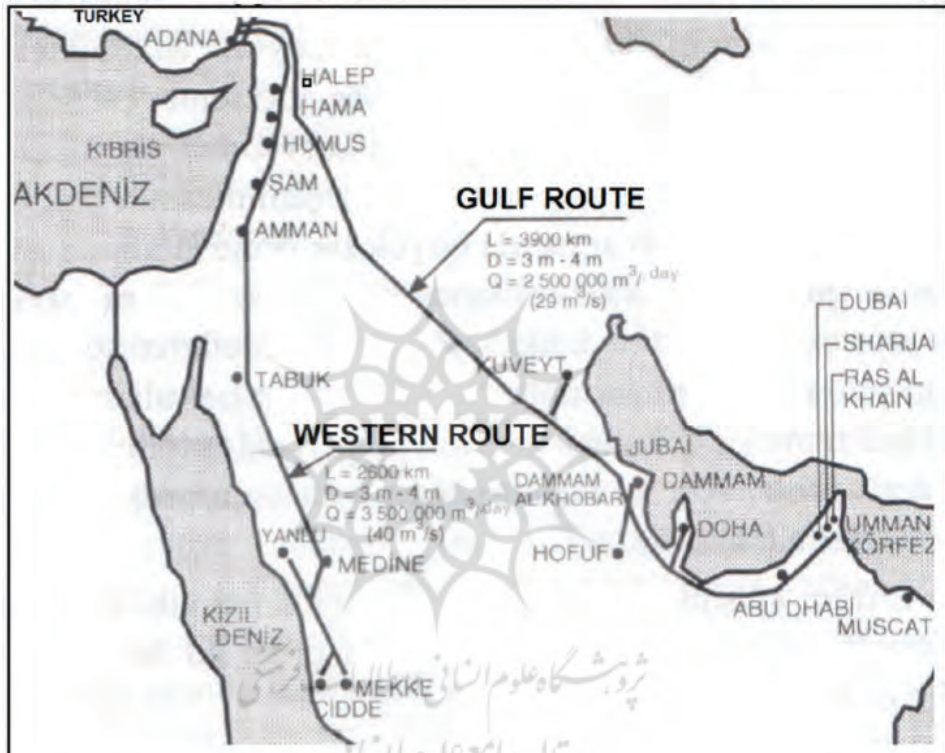
فرصت‌طلبی ترکیه فقط به تنظیمات آب فرامرزی و پروژه‌های ده‌گانه داخلی محدود نبوده است بلکه باید تأکید کرد که وقتی دولت‌ها از قدرت تخصصی و فنی و نفوذ سیاسی و اقتصادی بیشتر برخوردار می‌شوند، امکان آغاز ابتکارات بین‌المللی آب برای گسترش دایره نفوذ منطقه‌ای و بین‌المللی از سوی کشور هیدروهمژمون افزایش می‌یابد. در همین راستا، ترکیه در دهه‌های ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰ ابتکاراتی را برای غرب آسیا در نظر گرفت و در دو دهه قرن ۲۱ توانست با وضعیت بی‌ثباتی حاکم در عراق و سوریه، سیاست‌های خود را توسعه دهد. پروژه‌های انتقال آب از طریق خطوط لوله از مناطق جنوبی ترکیه به غرب آسیا، اولین اقدامات بین‌المللی آب است که توسط دولت ترکیه پیشنهاد شده است. استفاده از مازاد آب در بخش جنوبی ترکیه گذشته‌ای طولانی دارد که می‌توان ریشه‌های آن را از اواخر دهه ۱۹۸۰ جستجو کرد. دولت ترکیه تعداد زیادی از پروژه‌های انتقال آب را برای استفاده به‌عنوان ابزاری راهبردی در دیپلماسی خود در غرب آسیا معرفی کرد (کوت^۱، ۱۹۹۳: ۴۷۳). در همین راستا، در سال ۱۹۸۶ اولین پروژه انتقال آب توسط دولت ترکیه به نام پروژه خط لوله صلح^۲ معرفی شد که انتقال مقدار قابل توجهی از منابع آب از رودخانه‌های سیهان و جیهان واقع در جنوب ترکیه به غرب آسیا را پیش‌بینی می‌کرد (ییلدیز^۳، ۲۰۱۸). طبق این طرح، تقریباً ۱۰ میلیون متر مکعب آب در روز از طریق دو خط لوله از رودخانه سیهان و جیهان به غرب آسیا منتقل می‌شد که آب شهرهای مهم از جمله حلب، حماه، حمص (در سوریه) امان (در اردن) و مدینه و جده را

1. kut

2. Peace water Pipeline

3. Yildiz

تأمین می‌کند. پروژه خط لوله صلح را می‌توان ابزاری راهبردی دانست که به ترکیه امکان می‌دهد تا نقش فعال‌تری را در غرب آسیا برعهده داشته باشد. خط لوله دوم، انتقال آب شرقی یا خط لوله خلیج فارس می‌باشد. این خط لوله از کشورهای سوریه و اردن به سمت کویت، بحرین، قطر و امارات در نظر گرفته شده بود (رندی، ۲۰۰۷: ۱۶۵).

Peace Water Pipeline

Source: Dursun Yıldız (2018)

در مجموع، در حالی که ابتکارهای داخلی هیدرولیکی به شکل موفقیت‌آمیزی تکمیل شد ولی در سطح بین‌المللی و منطقه‌ای، ابتکارات انتقال آب (به جز پروژه انتقال آب ترکیه به قبرس) در حوزه غرب آسیا، بنا به دلایل زیر به شکست انجامید:

۱. از نظر تأمین مالی، پروژه کشورهای حوزه خلیج فارس هزینه‌های طرح را بیشتر از منافع آن ارزیابی کردند؛

۲. کشورهای حوزه خلیج فارس بر این نکته تأکید داشتند که نصب نیروگاه‌های آب شیرین کن به جای خط لوله برای کشورهای خلیج فارس گزینه بسیار ارزان تری است؛ زیرا آنها نگران هزینه‌های انرژی برای این نیروگاه‌ها نیستند (گورن^۱، ۲۰۰۷: ۱۶۴ - ۱۵۷).

۳. خط لوله صادراتی ترکیه، یک جریان بالادستی را ایجاد خواهد کرد که طی آن، کشورهای پایین دست و دریافت کننده آب (واردکننده) در صورت اختلال احتمالی جریان از بالادست، بسیار آسیب پذیر می‌باشند؛

۴. با توجه به اینکه ترکیه در حال حاضر از موقعیت محوری در حوزه فرات و دجله برخوردار است، خط لوله اهرم‌های بیشتری را برای ترکیه علیه کشورهای پایین دست فراهم خواهد ساخت؛
 ۵. مخالفان خط لوله صادرات آب کشورهای غرب آسیا ادعا می‌کنند که ترکیه با ابزار صادراتی آب، به دنبال احیای امپراطوری عثمانی در غرب آسیا است و هدف آن، ایجاد هژمونی با استفاده از آب می‌باشد (همان).

در مجموع، آب بیشتر به‌عنوان سلاح جنگی و هدف نظامی از سوی ترکیه در هنگام درگیری‌ها استفاده می‌شود. در واقع، آب به ابزاری در روابط بین ترکیه، سوریه و عراق تبدیل شده است؛ چراکه آب به‌عنوان یک غرور ملی و کالا محسوب می‌شود نه یک منبع طبیعی که باید از طریق مفهوم امنیت انسانی حفظ شود (کلیک^۲، ۱۹۹۳). بعد از رد پیشنهادات انتقال و صادرات آب ترکیه به کشورهای منطقه، آنکارا طرح دیگری را به‌منظور انتقال آب ترکیه از طریق سوریه به اردن مطرح کرد که با دلایل مشابه سیاسی و اقتصادی رد شد.

حوزه‌های آبریز مشترک ترکیه در غرب آسیا

مهم‌ترین حوزه‌های آبریز و رودخانه‌های فرامرزی مشترکی که ترکیه در آن اقدام به ساخت پروژه‌های عظیم هیدرولیکی نموده است، دجله و فرات، عاصی و ارس است. البته ترکیه با افزایش قدرت بازیگری خود در غرب آسیا و آسیای مرکزی، در همکاری مشترک با دولت افغانستان برای تکمیل فاز سوم سد کمال خان و همچنین، سد کجکی بر روی رود هیرمند - که حوزه مشترک میان ایران و افغانستان می‌باشد - اقدام نموده است که در ادامه شرح داده می‌شود:

۱. هیدروپلیتیک حوزه آبریز عاصی

رودخانه عاصی رودخانه دائمی فرامرزی در غرب آسیا است که از لبنان سرچشمه گرفته و پس

1. Guren
 2. Cleick

از عبور از سوریه و ترکیه، به دریایی مدیترانه می‌ریزد. رودخانه عاصی با ۱,۲ میلیارد متر مکعب، طولی بیش از ۴۰۰ کیلومتر دارد و مساحت حوزه آبریز آن بیش از ۲۶۵۳۰ کیلومتر مربع برآورد شده است که از این میزان، ۸ درصد در کشور لبنان، ۶۷ درصد در سوریه و ۲۵ درصد در ترکیه قرار گرفته است. ترکیه بیش از ۱۲ طرح توسعه‌ای در قسمت ترکیه‌ای این حوزه دارد که چهار طرح آن در حال بهره‌برداری، دو طرح در حال احداث و شش طرح در فاز مطالعات و شناخت قرار دارد (ESCWA and BGR, 2013).

حوزه‌های آبریز عاصی و دجله و فرات، از جمله حوزه‌های پرتنش ترکیه با کشور سوریه است. در موضوع حوزه آبریز عاصی، سوریه تمایلی به تقسیم رودخانه فرامرزی نداشت؛ بنابراین، عاصی به یک موضوع بحث‌برانگیز بین ترکیه و سوریه مبدل گردید. از نظر دمشق، اشاره ترکیه به عاصی باعث می‌شود که مسئله جنجالی اختلافات ارضی تاریخی آنکارا با دمشق بر سر استان «هاتای» ایجاد شود. مقامات سوری تمایلی به توافق بر سر رود عاصی در زمین نداشتند و این امر به معنای به رسمیت شناختن استان هاتای به عنوان استان ترکیه بود. از طرف دیگر، ترکیه به دلیل موقعیت پایین دستی خود، از نحوه مصرف کامل آب از سوی سوریه و لبنان شکایت داشت (اکتاو^۱، ۲۰۰۳: ۳۴). در نهایت، ترکیه و سوریه در ۱۵ مارس ۲۰۱۰ پروتکل‌هایی را امضا کردند که از میان آنها پروتکل‌های مربوط به مسئله آب قابل توجه بود. بدین ترتیب که دو طرف یادداشت تفاهمی را برای ساخت یک سد دوستی بر روی رودخانه عاصی در سال ۲۰۱۰ امضا کردند؛ سدی که هم با هدف جلوگیری از سیل و انرژی و هم به منظور آبیاری ساخته می‌شد. ساخت سد دوستی حوزه عاصی در فوریه ۲۰۱۱ آغاز شد، اما با شروع جنگ داخلی سوریه در شهر درعا، لاذقیه، حماه، حمص، ادلب و دیرالزور، در عرض یک ماه متوقف شد (مادن^۲، ۲۰۱۲: ۴۱). آوارگی جمعیت روستایی سوریه به دلیل کاهش شدید دسترسی به آب، سوءمدیریت آب، خرابی‌های کشاورزی و وخامت اقتصادی مربوط به آن، منجر به بحران گردید؛ بنابراین، رشد سریع جمعیت و سوءمدیریت منابع طبیعی از دلایل مهم جابه‌جایی جمعی داخلی شد که بحران سوریه را تسریع نمود (فمیا و وارل^۳، ۲۰۱۲). لازم به ذکر است که پیش‌تر، سیاست‌های اصلاح اقتصادی بشار اسد در توجه به بخش شهرنشینی، موجب تضعیف بخش روستایی گردیده بود (پالیکا^۴، ۲۰۲۱)؛ بنابراین، می‌توان بحران بی‌آبی را به عنوان کاتالیزور در بی‌ثباتی سیاسی بخش روستایی سوریه سال ۲۰۱۱ محسوب نمود.

1. Oktav
2. Maden
3. Femia & Werrell
4. Palicka

۲. هیدروپلیتیک حوزه دجله و فرات

رودخانه دجله با ۱۹۰۰ کیلومتر طول از کوه‌های شرقی ترکیه سرچشمه گرفته و به سوی جنوب شرقی جریان پیدا می‌کند و ضمن تشکیل بخشی از سوریه و ترکیه، وارد عراق شده و پس از پیوستن به فرات و تشکیل اروند به خلیج فارس می‌ریزد. مهم‌ترین شعبه‌های رودخانه دجله، زاب بزرگ، زاب کوچک، دیاله (سیروان) و الازیم است که همگی در عراق به دجله می‌پیوندند. زاب بزرگ از ترکیه، زاب کوچک و دیاله از ایران و الازیم از عراق سرچشمه می‌گیرند. عمده‌ترین شهرهایی که در کنار دجله قرار دارند، دیاربکر در ترکیه و موصل و بغداد در عراق می‌باشند. حدود ۵۱ درصد از سرچشمه‌های دجله از ترکیه و سایر آنها از ایران، عراق و سوریه می‌باشد (هشی و حاجت، ۱۳۸۷: ۲۷).

رودخانه فرات نیز طولانی‌ترین رودخانه در جنوب غرب آسیاست که از ترکیه سرچشمه می‌گیرد. طول این رودخانه ۲۷۰۰ کیلومتر بوده و پس از عبور از سوریه و عراق به خلیج فارس می‌ریزد. اگرچه کمتر از ۳۰ درصد مساحت حوزه این رودخانه در ترکیه است ولی ۹۴ درصد سرچشمه آن در ترکیه قرار دارد. مهم‌ترین شعبه‌های رود فرات که در ترکیه قرار دارند، مراد و کاراسو هستند. فرات در سوریه نیز دو شعبه از خابور و بالیق ترکیه دریافت می‌کند (هشی، همان، ۲۸).

جدول ۱. درصد و میزان مساحت حوزه‌های دجله و فرات در هر یک از کشورها

نام کشور	مساحت از حوزه (کیلومتر مربع)	درصد از کل مساحت حوزه
عراق	۳۱۹۴۰۰	۴۰/۴۸
ترکیه	۱۹۵۷۰۰	۲۴/۸۰
ایران	۱۵۵۴۰۰	۱۹/۷۰
سوریه	۱۱۶۳۰۰	۱۴/۷۳
اردن	۲۰۰۰	۰/۲۵
عربستان	۸۰	۰/۰۱
مجموع مساحت حوزه آبریز (کیلومتر مربع)	۷۸۹۰۰۰	۱۰۰

آنچه در روابط ترکیه، عراق و سوریه دستیابی به اتفاق نظر را دشوار می‌کند، این است که سه طرف حتی نتوانسته‌اند در مورد تعریف سیستم رودخانه به توافق برسند. طبق ادعای ترکیه، فرات و دجله رودخانه‌های "فرامرزی" هستند؛ در حالی که سوریه و عراق آنها را "بین‌المللی" می‌دانند. منابع ترکی با تصویب آموزه حقوقی مطلق حاکمیت سرزمینی، استدلال کردند که فرات و دجله هر دو از خاک ترکیه سرچشمه می‌گیرند و رودخانه‌های ترکیه هستند؛ در حالی که از روی خاک ترکیه عبور می‌کنند و نتیجه گرفتند که ترکیه موظف نیست آب‌های خود را با همسایگان خود تقسیم کند. سخنان رئیس‌جمهور وقت ترکیه - سلیمان دمیرل - با این ادعا که «منابع ترکیه متعلق به ترکیه است و منابع نفتی متعلق به آنها (اعراب) است. ما نمی‌گوییم که با منابع نفتی آنها مشترک هستیم و آنها نمی‌توانند بگویند که با منابع آب ما مشترک هستند» در واقع، مسئله وضعیت حقوقی آب و مشروعیت ترازوی موازی بین وضعیت قانونی نفت و آب را مطرح کرد (کازن و عثمان، ۱۹۹۸). سوریه به آموزه حاکمیت محدود سرزمینی پای‌بند بود و پیشنهاد داد که فرات باید مطابق فرمول محاسبه‌شده توسط اعلامیه‌های ساحل در مورد تقاضای آب و ظرفیت رودخانه مشترک باشد. عراق با اصرار بر باستان خود، دکترین تمامیت ارضی مطلق را حفظ کرد یا حقوق قبلی و باستانی استفاده از آب رودخانه‌های فرات و دجله را مد نظر قرار داد (کیلیوت، ۲۰۰۰).

بدون تردید، دسترسی به آب کافی، یک عامل حیاتی در راستای حمایت از بازیابی دوره پساننازعه برای عراق محسوب می‌شود که می‌تواند بر توسعه و صلح پایدار متمرکز شود؛ زیرا آب سنگ‌بنای تولید انرژی، تولید غذا و سلامت مردم محسوب می‌شود؛ بنابراین، کمبود آب می‌تواند تنش‌های بیشتری را در این کشور پدیدار سازد. با توجه به اینکه طبق تخمین‌ها، در ۲۰۵۰ میلادی، جمعیت این کشور از ۴۰ میلیون به ۸۰ میلیون خواهد رسید، به‌طور حتم، تأثیرات آب‌وهوایی، کاهش بارش، بی‌نظمی‌ها در بارش، افزایش دمای هوا و خشکسالی طولانی‌مدت و شدیدتر، مشکلات این کشور را بیشتر خواهد کرد. کارشناسان عراقی هشدار داده‌اند تا زمانی که بحران آب - که مدت‌هاست از آن غفلت شده‌است - حل نشود، بی‌ثباتی در عراق ادامه خواهد داشت (والکر، ۲۰۲۰).

درحقیقت، عراق نیز به‌عنوان یک کشور جنگ‌زده، مانند سوریه از ناامنی غذایی رنج می‌برد. پس از حضور آمریکا در عراق، به‌دلیل کاهش تولیدات کشاورزی داخلی به‌منظور ایجاد تورم، بیکاری و سیستم فروپاشی توزیع مواد غذایی یارانه‌ای، درصد زیادی از مردم عراق نتوانستند از غذای کافی برخوردار شوند و طبق آمار رسمی عراق، حدود ۲۳ درصد از مردم عراق زیر خط فقر زندگی

1. Kazem & Osman

2. Kiliot

می‌کنند (Iraq Business News, 2009). دولت عراق طی سال‌های اخیر تلاش نموده‌است تا برای رهایی از اقتصاد نفتی، به توسعه کشاورزی روی آورد. بغداد در هر دو مورد، استخراج نفت (از جهت تزریق آب جهت حفظ فشار چاه‌های نفت) و پرورش محصولات کشاورزی و همچنین، تأمین برق کافی نیازمند آب خواهد بود؛ بنابراین، ترکیه با علم به وضعیت عراق، اقدامات هیدرولیکی خود را پیش می‌برد و تاکنون، چندین نوبت نسبت به بستن آب دجله و فرات بر روی عراق اقدام کرده‌است. مجموعه اقدامات آنکارا موجب اتز بین رفتن اقتصاد نفتی و کشاورزی عراق، افزایش مخاطرات زیست‌محیطی، افزایش نارضایتی بخش عمده‌ای از مردم و وابسته شدن سیاست‌های داخلی و منطقه‌ای بغداد به آنکارا خواهد شد.

جریان‌های آبی عراق از سوی ترکیه از سال ۱۹۸۰ تاکنون ۳۰ درصد کاهش یافته است و دلیل آن، ایجاد سدهای بالادستی و پروژه‌های آبیاری ترکیه می‌باشد و دولت عراق پیش‌بینی می‌کند که تا سال ۲۰۳۰ این مقدار به ۵۰ درصد برسد. فقدان توافق‌نامه تقسیم آب در بین کشورهای حاشیه رودخانه، عراق را به دورترین حد پایین دست و از نظر سیاسی ضعیف و بدون اهرم فشار قابل توجه سوق داده‌است. به این موارد، باید عدم برخورداری از زیرساخت‌های مناسب آب‌رسانی، نبود سیستم‌های تصفیه آب و مصرف بیش از ۸۵ درصد از منابع آبی در بخش کشاورزی را نیز افزود. شکوفایی عراق از هزاران سال پیش به منابع آبی آن پیوند خورده است و عادلانه است که دولت عراق چالش‌های آب را به‌عنوان یک اولویت تصدیق کند. از سوی دیگر، کمبود آب و بی‌ثباتی عراق در ارتباطی تنگاتنگ با یکدیگر قرار دارند. تویپاس فون لوسوو در همین رابطه تأکید دارد که عدم تأمین آب کافی مانع توسعه اقتصادی - سیاسی عراق می‌شود. کمبود آب بر سدهای برق آبی و تولید مواد غذایی (امنیت غذایی) تأثیر منفی دارد و معیشت قشر کشاورزان را مختل می‌کند. همچنین، بر اساس گزارش‌ها، تقریباً ۱۵ هزار عراقی به دلیل کمبود آب در سه استان جنوبی عراق از ژانویه ۲۰۱۹ آواره شده‌اند. به گفته سمیر رئوف - معاون وزیر علوم و فناوری سابق عراق - در سال ۲۰۱۵ و ۲۰۱۸ خشکسالی، اختلافات قبیله‌ای بر سر تخصیص آب کشاورزی در استان‌های مرکزی و جنوبی عراق آغاز شد که در برخی از آنها به درگیری‌های مسلحانه تبدیل شد (والکر، همان). به نظر می‌رسد که در صورت تداوم سیاست استفاده از آب به‌عنوان سلاح از سوی ترکیه علیه دولت‌های منطقه از جمله عراق، در صورتی که مسئولان بغداد در پی اقدامات تأمینی (اصلاح بخش کشاورزی، استفاده از فناوری‌های آبیاری مدرن، سرمایه‌گذاری در تصفیه فاضلاب، استفاده از محصولات آبی که نیاز به آب کمتری دارند و سیستم تخصیص آب عادلانه و مقابله با آلودگی و شوری

آب نفوذی از خلیج فارس) نباشند، ممکن است سیاست‌های آبی ترکیه، در آینده‌ای نزدیک عراق را به کشوری فرومانده (ورشکسته) مبدل سازد؛ چنانچه پیش‌تر یکی از عوامل بحران سیاسی سوریه، عدم دسترسی افشار روستایی به منابع آب بود.

۳. پروژه آناتولی جنوب شرقی (گاپ) بر روی دجله و فرات

گاپ یکی از بزرگ‌ترین پروژه‌های توسعه منطقه‌ای است که بر اساس توسعه گسترده هیدروپلیتیکی ساخته شده است. این پروژه شامل ۲۲ سد و ۱۹ نیروگاه آبی در حوزه دجله و فرات است که از سال ۱۹۷۰ آغاز شد. گاپ یکی از بزرگ‌ترین ابتکار سرمایه‌گذاری عمومی است که دولت‌های ترکیه در طول تاریخ ترکیه انجام داده‌اند. مساحت پروژه تقریباً ۱۰ درصد از کل مساحت ترکیه و جمعیت آن را در بر می‌گیرد (بیلگن^۱، ۲۰۱۸: ۲). مهم‌ترین سد ترکیه در پروژه گاپ، سد آتاتورک است. ابعاد بین‌المللی این پروژه، ترکیه را از یک مزیت راهبردی در منطقه برخوردار می‌سازد؛ چراکه ترکیه یک کشور بالادستی رودخانه دجله و فرات است و از موقعیت محوری برخوردار است و تقریباً ۷۵ درصد از کل حوزه آبریز از خاک ترکیه سرچشمه می‌گیرد؛ بنابراین، تأثیرات هیدرولوژیکی و جغرافیایی برای ترکیه یک مزیت استراتژیک را در حوزه آبریز فراهم می‌کند. از سوی دیگر، ترکیه از ویژگی اقتصادی و تخصصی - فنی قابل توجهی در زمینه توسعه هیدرولیک برخوردار است که این کشور را قادر می‌سازد تا زیرساخت‌های هیدرولیکی در مقیاس بزرگ را به لحاظ مالی تأمین کند. ترکیه جدای از منابع داخلی خود، با استفاده از اتحادهای سیاسی توانسته است وجوه بین‌المللی را از نهادهای مختلف جذب کند و به‌تازگی، خصوصی‌سازی نیز به شکل دیگری برای تأمین اعتبار پروژه‌های توسعه هیدرولیکی در ترکیه بدل شده است. نکته دیگر آنکه، ترکیه دارای قدرت نظامی قابل توجهی است که در اتحاد با ناتو می‌باشد؛ بنابراین، تاکنون کشورهای پایین‌دست و کشورهای ساحلی عراق و سوریه نتوانسته‌اند ترکیه را از ساخت‌وساز و ادامه گاپ بازدارند. همچنین، به دلیل قدرت نظامی و موقعیت ترکیه در اتحاد با ناتو، جنگ برای آب با استفاده از اظهارات جنگ‌طلبانه، گزینه‌های مناسبی برای عراق نیست. موقعیت چانه‌زنی ترکیه نیز به دلیل عدم ثبات در عراق و پس از آن در سوریه، از دهه ۱۹۸۰ افزایش یافته است. جنگ ایران و عراق، حمله به کویت و حمله آمریکا به عراق در سال‌های ۱۹۹۰ و ۲۰۰۳ سیاست‌های آبی ترکیه در منطقه را هموار کرده است. در برابر تلاش‌های توسعه‌طلبانه آبی ترکیه در حوزه فرات و دجله، تنها سوریه درصدد ایجاد توازن بود اما در سال ۲۰۱۱ هرج و مرج سوریه را دربرگرفت. منافع اقتصادی حاصل از پروژه گاپ باعث

افزایش نفوذ ترکیه در غرب آسیا شده است. گزارش‌های منتشر شده توسط آژانس برنامه‌ریزی دولت، نشان می‌دهد که منطقه جنوب شرقی آناتولی (کرد نشین) همچنان از لحاظ اقتصادی - اجتماعی، یکی از مناطق کم توسعه است و در همین راستا، عقب ماندگی اقتصادی - اجتماعی منطقه، دلیل اصلی مهاجرت از منطقه است. بنابراین، گاپ با گسترش مزارع آبیاری کشاورزی و مدل کشت و صنعت در منطقه، حرکت جمعیت را معکوس کرده است (دینسر^۱، ۲۰۰۳).

پس از به قدرت رسیدن حزب عدالت و توسعه در سال ۲۰۰۲، توسعه زیرساخت‌ها مانند بزرگراه‌ها، پل و سدها، به یک راهبرد اصلی برای حفظ حمایت مردمی از حزب حاکم تبدیل شد. عملکرد اقتصادی خوب ترکیه در این دوره، دولت را قادر ساخت تا منابع مالی بیشتری را برای احیای مجدد گاپ که در طول دهه ۱۹۹۰ کندتر شده بود، اختصاص دهد. مشارکت فزاینده بخش خصوصی و سرمایه‌های بین‌المللی در ساخت سد در جهان، همچنین، فرصت کافی برای دولت برای تأمین اعتبار کارهای بزرگ هیدرولیکی در گاپ بدون اتمام منابع دولتی و عمومی را فراهم کرده است. از نظر خارجی، ترکیه به دلایل پیش گفته، با چالش‌های قابل توجهی از سوی کشورهای پایین دست ساحلی روبه‌رو نشده است (باسکان^۲، ۲۰۱۱: ۹۱ - ۸۳). در همین رابطه، در زیر به مهم‌ترین اهداف ترکیه از ایجاد پروژه‌های ده‌گانه سازه‌های بزرگ آبی (سد) و همچنین، آب‌های فرامرزی اشاره می‌شود:

- ۱) تأکید بر دکترین هارمون یا حاکمیت مطلق سرزمین بر آبراهه‌های بین‌المللی مشترک داخل مرزی هر کشور؛
- ۲) استفاده از آب و موقعیت هیدروژمونی به‌عنوان سلاح سیاسی در تعامل با کشورهای غرب آسیا (ایران، عراق و سوریه) با هدف ایجاد وابستگی به ضروری‌ترین منبع برای حیات بشر؛
- ۳) استفاده از آب به‌عنوان ابزار یا دارایی (Asset) مهم در سیاست‌های ژئوپلیتیکی منطقه با فروش آب و طرح انتقال به کشورهای قبرس، اردن و...؛
- ۴) امنیتی کردن آب در مسائل منطقه‌ای با هدف تأثیرگذاری بر تحولات اجتماعی - سیاسی و اقتصادی کشورهای عراق و سوریه و بخش شمال غربی ایران؛
- ۵) اجرای طرح‌های داپ و گاپ ترکیه با هدف تحت فشار قرار دادن کردهای منطقه شرق و جنوب شرق؛
- ۶) بررسی سه دسته از پروژه‌های آبی (پروژه‌های ده‌گانه داخلی، فرامرزی (ارس، دجله و فرات) و

1. Dinçer
2. Baskan

طرح‌های انتقال آب ترکیه به کشورهای دیگر نشان می‌دهد که نگاه سیاستمداران ترکیه به توسعه منابع آبی، به صورت ابزاری راهبردی برای دستیابی به رشد و توسعه و ثبات داخلی و همچنین، ابزار راهبردی برای سیاست خارجی آنکارا است که البته دارای تبعات اقلیمی و زیست محیطی برای کشورهای منطقه می‌باشد.

۴. ساخت سد ایلیسو بر روی دجله

علاوه بر سد آتاتورک، سد ایلیسو یکی از سد هایی است که در چارچوب پروژه گاپ قرار دارد و ساخت آن از سال ۲۰۰۶ آغاز شده است. سد ایلیسو در فاصله ۴۵ کیلومتری مرز ترکیه با سوریه در منطقه‌ای کردنشین با حجم ذخیره حدود ۱۰/۴ میلیارد متر مکعب و ظرفیت تولید ۱۲۰۰ مگاوات نیروی برق است و انتظار می‌رود که این سد در سال ۲۰۱۹ آماده بهره‌برداری شود^۱. البته در می ۲۰۱۹، اولین توربین تولید برق سد ایلیسو از سوی اردوغان به صورت ویدئو کنفرانس افتتاح شد. نکته جالب توجه در این میان، کمک و همکاری برخی از سازمان‌های بین‌المللی نظیر بانک جهانی، سازمان خواروبار کشاورزی (فائو) و اتحادیه اروپا در طرح ایلیسو ترکیه می‌باشد. ترکیه این طرح را در راستای توسعه انسانی پایدار مطرح نموده است. بهره‌برداری از سد ایلیسو موجب جابه‌جایی اجباری جمعیت و بی‌خانمان شدن ۸۰ هزار نفر از ساکنان منطقه خواهد شد اما دولت ترکیه در اظهار نظر رسمی خود، این ادعا را نیز نپذیرفته است که وجود پروژه‌های آبیاری بالادستی منجر به کاهش قابل توجه آب رودخانه دجله شده و مشکلات عدیده‌ای را برای مردم عراق ایجاد خواهد کرد^۲.

کاهش جریان آب ورودی دجله به عراق، در مشکل تأمین آب تالاب مشترک هورالعظیم ایران و عراق دخیل بوده و باعث خشک شدن هرچه بیشتر سطح تالاب در بخش عراقی آن (هورالهویزه) خواهد شد. علاوه بر این، بهره‌برداری سد ایلیسو، باعث کاهش آب رودخانه دجله و به تبع آن، آلودگی و کارون می‌گردد و برگشت آب شور به داخل آروندرود و کارون افزایش خواهد یافت. اما آنچه بیش از این مسائل اهمیت دارد، این است که کانون‌های ایجاد ریزگردها در ایران که در مناطق شمال غرب عراق در مرز سوریه، غرب عراق و در مرز با اردن و هور مرکزی عراق واقع شده‌اند، با تأثیرات منفی ناشی از کاهش آب دریافتی، با افزایش کانون‌های ایجاد ریزگردها و بیابان‌زایی مواجه خواهند شد (انوری، ۱۳۹۸: ۱۰).

در نهایت، همان‌طور که بسیاری از تحلیل‌گران استدلال می‌کنند، آب باید به‌عنوان یک مسئله

1. <http://www.gap.gov.tr/en> Last Consulted: January 19, 2018

2. http://www.mfa.gov.tr/ilisu_dam.en.mfa Last Consulted: January 19, 2018.

هژمونی درک شود؛ چراکه به عنوان مثال، از دیدگاه سوریه و عراق، سد ایلیسو به دولت ترکیه اجازه می‌دهد تا رودخانه دجله را کنترل کند و این یک مکانیسم برای کنترل آب در منطقه است که دسترسی سوریه و عراق به آب را تضعیف می‌کند^۱. در همین راستا، می‌توان مهم‌ترین تأثیرات ساخت سد ایلیسو در چارچوب پروژه گاپ بر عراق و سوریه را به شرح ذیل برشمرد:

- ۱) امکان خشکسالی رود دجله در عراق و تالاب هویزه در ایران؛
  - ۲) تخریب زمین‌های کشاورزی در پایین دست ایلیسو در عراق؛
  - ۳) کاهش کیفیت آب و از بین بردن ساحل طبیعی برای دوزیستان در عراق؛
  - ۴) ایجاد مخاطرات اکوسیستمی در عراق و انتقال آن به ایران؛
  - ۵) افزایش خطر کمبود منابع آب سالم در عراق به عنوان یکی از فقیرترین کشورهای خاورمیانه که با فقر دانش مدیریتی منابع آبی نیز روبه‌روست؛
  - ۶) به مخاطره افتادن سلامت و امنیت غذایی و اقتصاد عراق که به کشاورزی، زراعت و نفت وابسته است (نیاز تزریق آب به چاه‌های نفت)؛
  - ۷) وابستگی عراق به منابع آبی همسایگان تا ۹۰ درصد (ترکیه در تأمین منابع آبی تا ۸۰ درصد نقش آفرینی دارد)؛
  - ۸) وابستگی عراق به واردات مواد غذایی از همسایگان؛
  - ۹) ایجاد نقاط بحرانی زیست‌محیطی گرد و غبار در تالاب‌های بین‌النهرین و در نتیجه، لزوم میلیاردها دلار هزینه‌سازی دولت برای احیای زمین‌ها و نجات مردم؛ که برای اقتصاد ملی عراق خسارت بار است (رضایور و اصغرزاده، ۲۰۱۹: ۷).
- در نهایت، باید گفت که مجموع اقدامات هیدرولیکی ترکیه و ایجاد سازه‌های بزرگ بر سرچشمه‌های دجله و فرات با به خطر انداختن امنیت غذایی و اقتصادی زیست‌محیطی ایران، عراق و سوریه، امنیت انسانی و امنیت ملی این سه کشور را نیز با مشکل مواجه خواهد ساخت.

۵. هیدروپلیتیک رودخانه مرزی ارس و پروژه داپ

رودخانه مرزی ارس از کوه‌های مین‌گول‌داغ (هزار برکه) که ارتفاعی حدود ۳۱۵۲ متر داشته و در جنوب شهر ارش روم ترکیه قرار دارد، سرچشمه می‌گیرد. این رودخانه سپس وارد ارتفاعات جنوب قارص شده و پس از گذشتن از این محل به شمال کوه‌های آارات بزرگ رسیده و از مسیر وارد جلگه ایران در جمهوری ارمنستان می‌گردد. از حوزه آبریز ارس از ابتدا تا انتها چهار

کشور (آذربایجان، ارمنستان، ترکیه و ایران) بهره‌برداری می‌کنند (پاک‌نژاد متکی، ۱۴:۱۳۸۹). پروژه داپ در منطقه آناتولی شرقی اجرا می‌شود و ۱۴ استان ترکیه از جمله ارزروم، ارزینجان، ملطیه، سیواس، الاریغ، تونج ایلی، بینگول، موش، آردهان، ایغدیر، قارص، وان، بتلیس و آغری را دربرمی‌گیرد. این پروژه در مناطق هم‌جوار با کشور ایران در دست اجرا می‌باشد که می‌تواند بر منابع آب و وضعیت زیست‌محیطی ایران اثر گذارد. طبق اظهارات فیصل ایروغلو، بعد از اتمام این پروژه، در حوزه پروژه‌های آبیاری ۱/۰۷۸ میلیارد دلار، حوزه انرژی ۳۰۰ میلیون دلار و ۴۰ میلیون دلار نیز در حوزه آب شرب درآمدزایی ایجاد خواهد شد؛ یعنی در مجموع، ۱/۴۱۸ میلیارد دلار. در واقع، بعد از اتمام پروژه داپ، طبق انتظارها ۲۲۰ هزار شغل ایجاد خواهد شد (داپ، ۲۰۲۰). در واقع، پروژه‌های گاپ و و داپ از جمله ابر پروژه‌ها در کشور ترکیه است که شامل ۲۲ سد از جمله سد کاراکورت می‌شود که بر روی سرشاخه اصلی رود ارس در منطقه ساری قامیش استان قارص این کشور احداث شده است و در صورت بهره‌برداری از سد کاراکورت، سویلمز و توزلوجا در ترکیه بر روی رودخانه ارس، حجم آب ذخیره در سدهای ارس، خداآفرین و قیز قلعه سی که مصارف کشاورزی بیشتر مناطق را برعهده دارد، به شدت کاسته خواهد شد. بر این اساس، باید گفت که اقدامات ترکیه در زمینه سد سازی بر روی برخی سرشاخه‌های رود ارس می‌تواند تهدیدی برای اقتصاد، کشاورزی، شرایط زیستی و اکوسیستم منطقه شمال غرب کشور از جمله اردبیل در پی داشته باشد. استان اردبیل، به خصوص دشت‌های شهرهای اردبیل و مغان، به شدت به آب رودخانه مرزی ارس وابسته است. با وجود سرچشمه‌های ارس در ترکیه، نداشتن رژیم حقوقی مناسب در برداشت از حوزه ارس و نیازهای آبی جمعیت استان به مواد غذایی بیشتر و آب شرب، پیش‌بینی می‌گردد که امنیت اقتصادی و زیست‌محیطی این منطقه دچار تنش شود و منشأ این تنش‌ها، آب‌های مرزی و هیدروپلیتیک منطقه خواهد بود (پاک‌نژاد متکی، ۲:۱۳۸۹).

درحقیقت، کمبود آب باعث می‌گردد که توسعه اقتصادی استان‌های شمال غربی کشور (اردبیل، تبریز) و تأمین مواد غذایی آن با مشکلات اساسی مواجه شده و ادامه این روند، امنیت منطقه را دچار بحران‌های اجتماعی و اقتصادی خواهد نمود. ترکیه با ایجاد سدهای سه‌گانه بر روی ارس در واقع، قصد دارد ضمن حل مشکلات اقتصادی و اجتماعی بخش جنوب شرقی خود و توسعه مناطق کردنشین، بحران را به مناطق شمال غربی ایران سوق دهد. به علاوه باید به این نکته اشاره کرد که نزدیک به ۲۲ درصد از مرزهای ایران توسط ۲۶ رودخانه کوچک و بزرگ دربرگرفته

شده است؛ از این رو، ایران با همه کشورهای همسایه دارای مرز رودخانه‌ای است. با نگرشی به موقعیت ژئوپلیتیکی و نیز وضع حوزه‌های آبریز و رودخانه‌های مرزی کشورمان درمی‌یابیم که بسیاری از مناطق صنعتی - کشاورزی به خصوص مناطق ژئواستراتژیک از چگونگی بهره‌برداری از منابع آبی مشترک متأثر است. اهمیت این منابع زمانی آشکار می‌شود که بدانیم در سال ۱۳۷۳ شمسی ۷/۹ درصد از جمعیت کشور از منابع آبی مشترک بهره می‌برده‌اند و این رقم در سال ۱۴۰۰ به حدود ۳۷ درصد افزایش یافته است (ملکی، ۱۳۸۳: ۶۷ - ۶۶).

۶. سد سازی ترکیه در هیرمند افغانستان

پروژه‌های سازه‌های عظیم ترکیه محدود به حوزه‌های داخلی، فرامرزی و ابتکار صادرات نمی‌شود؛ بلکه آنکارا در مناطق دیگری نیز اقدام به ایجاد سازه‌های هیدروپلیتیکی کرده است. در همین راستا، دکتربین عمق استراتژیک تغییرات جدی در رویکرد و روند سیاست‌گذاری خارجی دولت ترکیه به همراه داشته است. در این روند، نگاه آنکارا بیش از پیش به شرق و به خصوص کشور افغانستان معطوف شد و سرمایه‌گذاری در کشورهای دیگر را در دستور کار خود قرار داد. این مسئله، مولفه پنجم دکتربین عمق استراتژیک مطرح شده را پوشش می‌دهد؛ زیرا سیاستگذاران ترکیه معتقد بودند که این کشور نباید تنها به ایفای نقش در منطقه بالکان یا غرب آسیا قانع باشد و باید بر روی کشورهای دیگر نیز سرمایه‌گذاری کند (نقیبی، ۲۰۱۴). نمود این نگرش، در پروژه‌های آبی فرامرزی ترکیه نیز قابل شناسایی است و در سرمایه‌گذاری و مشارکت ترک‌ها در ساخت و بهره‌برداری از سدها، پروژه‌ها و برنامه‌های کلان آبی سایر کشورها از جمله افغانستان به راحتی قابل مشاهده است. از جمله این طرح‌ها و پروژه‌های کلان می‌توان به سرمایه‌گذاری و افتتاح فاز سوم سد کمال خان و همچنین، توسعه سد کجکی بر روی رودخانه هیرمند توسط ترک‌ها اشاره کرد. بدیهی است که اقدامات آبی ترکیه در حوزه آبریز هیرمند به‌طور جدی امنیت آبی شرق کشور به خصوص منطقه سیستان را تهدید می‌کند (همان).

در همین رابطه، نکته مهم دیگری که باید بدان اشاره شود، وابستگی ایران به منابع مشترک آب با همسایگان است. ضریب وابستگی ایران به منابع آبی با سرچشمه بیرونی بین ۷ تا ۸ درصد است؛ اگرچه این رقم در بعد ملی چشمگیر نیست ولی در بعد منطقه‌ای، بسیار مهم و حساس است؛ برای نمونه، ضریب وابستگی سیستان به هیرمند کمابیش ۱۰۰ درصد، منطقه مغان در کنار رود ارس، نزدیک به ۸۰ درصد و منطقه سرخس، نزدیک به ۹۰ درصد است. این منابع، امکانات به نسبت چشمگیری از نظر ظرفیت تولید اقتصادی و اسکان جمعیت در سطح ملی را فراهم می‌کنند که به علت

مرزی بودن، تأثیر استراتژیک مهمی نیز بر امنیت ملی کشور خواهند داشت (ملکی، ۱۳۸۳: ۶۳). در پایان، باید به این نکته اشاره کرد که از میان چهار نظریه موجود در زمینه بهره‌برداری از آبراه‌های بین‌المللی یعنی نظریات "حاکمیت سرزمینی مطلق"، "تمامیت مطلق سرزمینی"، "تمامیت محدود سرزمینی" و "منابع مشترک یا مدیریت مشترک"، دو نظریه اخیر، رویکرد جدید و متفاوتی در مدیریت منابع آب در پیش گرفته‌اند و وسیله‌ای برای احیای مجدد اصل حاکمیت یا تمامیت محدود سرزمینی شده و تکلیف صریحی برای مشارکت فعالانه در توسعه و بهره‌برداری منطقی از منابع آبی مشترک مقرر نموده‌اند. طبق این نظریه، هر کشور ساحلی حق استفاده و بهره‌برداری از آبراه‌های بین‌المللی جاری در کشور خود را دارد؛ به شرطی که این امر سبب وارد آمدن خسارت بر قلمرو سرزمینی دولت‌ها و کشورهای دیگر نشود. در این مورد، حاکمیت بر منابع مشترک آب، نسبی و مشروط است (اکبری و مشهدی، ۱۳۹۸: ۳۴۳).

نمودار ۱. رویکرد هیدروپلیتیکی ترکیه

دولت ترکیه در حالی نسبت به ورود صدمات به آب‌های برون مرزی بی توجه است که به موجب حقوق بین‌المللی عرفی، در صورتی که عمل مورد بحث، قابل استناد به دولت باشد، وی به علت نقض تعهد حقوقی بین‌المللی، دارای مسئولیت بین‌المللی است؛ بنابراین، در صورت ادامه سیاست‌های هیدروپلیتیکی در خصوص ایران، عراق و سوریه، ترکیه مسئول خسارات احتمالی وارده است؛ بنابراین، باید مطابق مفاد مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها نسبت به توقف و عدم تکرار عمل متخلفانه (سدسازی غیر اصولی) اقدام کند؛ به علاوه، خسارات وارد شده باید با استفاده از شیوه‌های جبران خسارت در نظام بین‌المللی جبران شود (اکبری، همان: ۳۴۱ - ۳۴۳).

حاصل سخن اینکه، عدم اجماع رویکردی کشورهای پایین دستی دجله و فرات و ارس (ایران، عراق و سوریه) در برابر سیاست‌های مخرب ترکیه در حوزه‌های آبریز مزبور، کشورهای منطقه را با خطرات اکوسیستمی و حتی امنیتی در آینده نزدیک مواجه خواهد کرد.

حضور ترکیه در هیدروپلیتیک رود نیل

ترکیه پس از تحولات ۲۰۱۱ و خیزش‌های مردمی در منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا، پس از تقریباً یک قرن دوری از جهان عربی - اسلامی و نگاه به غرب، به دنبال بازپس‌گیری نفوذ خود در جهان عرب تحت رهبری اردوغان برآمد. با تشدید ناآرامی‌های سیاسی و اجتماعی در منطقه و برسر کار آمدن اخوان المسلمین به رهبری مرسی در مصر، فرصت مناسبی به منظور برهم‌زدن توازن قوای منطقه‌ای به نفع ترکیه فراهم شد (سالم، ۲۰۲۱) اما پس از سقوط مرسی در سال ۲۰۱۳ و بر سر کار آمدن السیسی، اهداف بلندپروازانه ترکیه در خطر قرار گرفت و پس از ورود روسیه و ایران به سوریه و بقای بشار اسد و گفتگوهای برجام، نگرانی‌های ترکیه افزایش یافت؛ بنابراین، در شمال آفریقا در پی ایجاد توازن جدید برآمد و با ورود به تحولات سیاسی لیبی و حمایت از دولت وفاق ملی و همچنین، با همراهی قطر به تقویت عمر البشیر و ژئوپلیتیک شاخه اخوان پرداخت.

منشأ بحران رود نیل - طولانی‌ترین رود قاره آفریقا که ۱۱ کشور را در برمی‌گیرد - را باید در ماهیت قرارداد سال ۱۹۲۹ میان مصر و انگلستان جستجو نمود که در راستای سیاست‌های استعماری انگلستان برای تولید بیشتر پنبه در سرزمین مصر و حفظ سرمایه‌گذاری لندن در این کشور صورت پذیرفته بود. مصر امتیاز بهره‌برداری از ۴۸ میلیارد متر مکعب از منابع آبی رود نیل را به دست آورد؛ در حالی که سهم سودان ۴ میلیارد متر مکعب بود و اتیوپی که ۸۶ درصد از منابع آبی رود نیل را

تأمین می‌کرد، فقط ۱ درصد از سهم را در اختیار داشت. این نابرابری و عدم توازن در حق آبه منجر به تلاش‌هایی از سوی اتیوپی و سودان طی ده‌های گذشته گردید. پروژه سد النهضه اتیوپی با هدف کنترل منابع آبی رود نیل و تولید برق مصرفی داخلی و تبدیل شدن به هاب ترانزیت برق به سودان و دیگر کشورهای منطقه از سوی آدیس آبابا شکل گرفت. اتیوپی با وعده صادرات برق به سودان، عمرالبشیر را نیز در ائتلاف علیه مصر با خود همراه ساخت. در همین راستا، یکی از اهداف نزدیکی ترکیه به اتیوپی و سودان تأثیرگذاری بر تحولات رود نیل علیه قاهره عنوان شد. اردوغان با ۱۰۰ تاجر در سال ۲۰۱۷ به سودان سفر کرد و ضمن امضای ۲۲ موافقتنامه در زمینه‌های مختلف معدن، کشاورزی، گردشگری، حمل‌ونقل و آموزش، مجوز حضور ترکیه در جزیره سواکین را دریافت نمود؛ جزیره‌ای که در دوره امپراطوری عثمانی یک جایگاه نظامی تلقی می‌شد و آنکارا قصد بازسازی بناهای تاریخی منطقه و همچنین، احداث پایگاه نظامی در آن را داشت (تستکین^۱، ۲۰۲۱). روابط ترکیه با اتیوپی نیز از زمان سرنگونی مرسی و اخوان المسلمین در مصر در سال ۲۰۱۳ و تیره شدن روابط السیسی و اردوغان موجبات نگرانی قاهره را فراهم آورد. تصمیم اتیوپی، تکمیل پروژه سد رنسانس (النهضه) در سال ۲۰۲۲ است. با احداث این سد، حجم آب ورودی نیل آبی از اتیوپی به سودان و مصری که فاقد منابع آبی کافی است، کمتر می‌شود و این عامل می‌تواند به خطری بزرگ برای امنیت غذایی و ورشکستگی بخش کشاورزی قاهره منجر شود. مصر همواره مخالف ساخت سد رنسانس بوده است.

ترکیه با نزدیکی به محور سودان و اتیوپی که در بخش بالادستی رود نیل قرار دارند، به دنبال افزایش فشار به محور مصر و امارت بوده و همواره تلاش نموده است تا تجربیات تخصصی خود را در حوزه سدسازی به اتیوپی ارائه دهد. وزیر آب و انرژی مصر پس از یک سفر ناموفق به آدیس آبابا در سال ۲۰۱۴، ترکیه و رژیم اشغالگر قدس را به حمایت از پروژه سدسازی رنسانس اتیوپی متهم ساخته است (همان)؛ اتهاماتی نیز علیه ترکیه از سوی مصر مبنی بر فروش رادارها و سامانه‌های موشکی و همچنین، پهنادهای تهاجمی با هدف حفاظت از سد النهضه اتیوپی مطرح شده است. در مجموع، می‌توان چنین استنباط کرد که استفاده از ابراز آب و ورود به بحران‌های هیدروپلیتیکی، یکی از تاکتیک‌های سیاست خارجی ترکیه در تعاملات خود با رقبای منطقه‌ای نظیر ایران و مصر است که با هدف تأثیرگذاری بر توازن قوای منطقه‌ای صورت گرفته است. هر چند با سقوط عمرالبشیر در سودان در سال ۲۰۱۹، محور ائتلافی ترکیه - اتیوپی - سودان علیه مصر تضعیف گردید.

نتیجه‌گیری

در این مقاله سعی شد تا ابعاد مختلف سیاست‌های هیدروپلیتیکی ترکیه در غرب آسیا به‌ویژه با همسایگان خود (عراق، سوریه ایران) مورد بررسی قرار گیرد. ترکیه با استفاده از وضعیت آبی خود در تلاش برای فرصت‌سازی حداکثری از این منبع حیاتی در مسیر ایجاد قدرت اقتصادی و سیاسی در داخل و منطقه در قیاس با بازیگران دیگر در غرب آسیا است. ترکیه برخلاف کشورهای دیگر منطقه که از منابع هیدروکربنی چشمگیری برخوردارند، از منابع آبی بیشتری برخوردار است و در تلاش است تا در حوزه هیدروپلیتیکی، به‌نوعی موازنه آبی در برابر منابع انرژی نفت و گاز کشورهای منطقه غرب آسیا ایجاد نماید. در مجموع، به نظر می‌رسد که بعد از کودتای ناموفق سال ۲۰۱۵ علیه اردوغان، سیاست‌های حزب عدالت و توسعه با برکناری داوود اوغلو (که به سیاست تنش صفر با همسایگان معتقد است) به سمت سیاست تهاجمی در منطقه پیش رفته‌است. اتخاذ رویکرد تهاجمی، نیازمند داشتن ابزار، اهرم و گروکشی در معادلات سیاسی در روابط خارجی است؛ برای نمونه، بستن آب در برابر کشورهای عراق و سوریه، مهاجران سوری و افغانی؛ انرژی و مسیرهای آن در برابر اتحادیه اروپا (بحران ژئوپلیتیک شرق مدیترانه) و همچنین، حمایت از تروریست‌ها در سوریه و لیبی و استفاده ابزاری از آنها در آذربایجان، لیبی و سوریه و اخیراً افزایش مشارکت آنکارا در افغانستان نشان‌دهنده سیاست تهاجمی ترکیه از سال ۲۰۱۵ می‌باشد.

در حوزه هیدروپلیتیک نیز آنکارا، پس از شکست طرح انتقال آب به کشورهای غرب آسیای سال‌های گذشته، با تعمیق پروژه‌های سازه‌های عظیم آبی (سدسازی) در حوزه آبریز فرامرزی و بر روی سرچشمه‌های دجله و فرات و ارس که در حوزه آب‌های فرامرزی مشترک می‌باشد، در پی آن است که ضمن افزایش قدرت داخلی و اقتدار خود و توسعه بخش‌های جنوب و جنوب‌شرقی این کشور، با داشتن ابزار حیاتی آب در برابر کردهای این منطقه، هم‌زمان با کاهش آب ورودی به عراق و سوریه و در برخی موارد، بستن آب بر روی دو کشور، بحران‌های داخلی در کشورهای مزبور را افزایش دهد و با توجه به عدم وجود زیرساخت‌های لازم هیدرولیکی در عراق و سوریه، نسبت به بی‌ثبات‌سازی بغداد و تبدیل آن به کشور ورشکسته و وابسته به آنکارا اقدام نماید تا طرح انتقال آب خود را پس از تکمیل پروژه‌های داخلی و فرامرزی به آنان دیکته نماید و بدین ترتیب، هر دو کشور دچار وابستگی پایدار به آنکارا شوند.

در رابطه با ایران نیز با توجه به تمایلات نوع‌ثمنی گرایانه ترکیه، رهبران این کشور قصد دارند تا با تعمیق بحران بی‌آبی در حوزه رود ارس و پیش‌برد پروژه داپ (سدهای کاراکورت) استان‌های

شمال غربی ایران را دچار بحران کم‌آبی نمایند؛ در نتیجه، ترکیه در تلاش است تا بحران‌های استان‌های جنوب شرقی خود را با ایجاد سد حل و این بحران را به کشورهای همسایه انتقال دهد و از این طریق، به امیال راهبردی و سیاسی خود نائل آید. هرچند نباید از تأثیرات اکوسیستمی و امنیتی سیاست‌های آبی ترکیه در حوزه دجله و فرات و ساخت سد ایلیسو بر بخش‌های جنوب غربی ایران و هورالعظیم، کارون و اروندرود و مشارکت در ساخت سد کمال خان و سد کجکی بر روی رود هیرمند در افغانستان غافل بود که در آینده نزدیک، مخاطرات امنیت انسانی و امنیت اقتصادی را در جنوب شرق (سیستان) و شمال غرب (دشت مغان) اردبیل و همچنین، جنوب غرب (خوزستان) به همراه خواهد داشت.

نکته قابل تأمل در این خصوص این است که بهره‌گیری از آب به‌عنوان ابزار و سلاح، پیش‌تر توسط داعش صورت پذیرفت و بعد از تسلط داعش بر موصل در سال ۲۰۱۴، این گروه تکفیری و تروریستی با استفاده از ابزاری از منابع آبی نظیر سد موصل، ساکنان مناطق پیرامونی موصل را تهدید به تخریب سد کرد تا بدین وسیله، با ایجاد هراس و کوچ اجباری بر کل شهر سیطره یابد. تخریب سد موصل می‌توانست چندین هزار نفر را به کام مرگ کشانیده و برق چندصد هزار خانوار را مختل سازد. استفاده از ابراز آب و ورود به بحران‌های هیدروپلیتیکی، یکی از تاکتیک‌های سیاست خارجی ترکیه در تعاملات خود با رقبای منطقه‌ای نظیر ایران و مصر با هدف تأثیرگذاری بر توازن قوای منطقه‌ای است؛ هرچند که با سقوط عمرالبشیر در سودان در سال ۲۰۱۹ محور ائتلافی ترکیه - ائیوپی - سودان علیه مصر تضعیف گردیده است.

فهرست منابع

منابع فارسی

- اکبری، نرگس؛ مشهدی، علی (۱۳۹۸)، "تهدیدها و تعهدات زیست‌محیطی دولت ترکیه در اجرای پروژه گاپ نسبت به آثار سوء زیست‌محیطی در ایران (ریزگردها)" مجله حقوقی بین‌المللی، سال نوزدهم، شماره ۶۱، صص ۳۴ - ۱۹
- انوری، علی (۱۳۹۸)، "بهره‌برداری از سد ایلیسو در ترکیه و موازین حقوق بین‌الملل آب"، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، سال بیست‌ویکم، شماره ۶۳، صص ۸۷ - ۶۴
- ببران، صدیقه؛ هنریخش، نازلی (۱۳۸۷)، "بحران وضعیت آب در جهان و ایران"، فصلنامه راهبرد، سال شانزدهم، شماره ۴۸، صص ۸۷ - ۷۰

- بوزان، باری؛ ویور، اولی (۱۳۸۰)، چارچوبی تازه برای تحلیل امنیت، ترجمه علیرضا طیب، تهران، انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی

- حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۸۵)، اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مشهد، انتشارات پاپلی
- خانی، عبدالله (۱۳۸۹)، نظریه‌های امنیت، تهران، انتشارات موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات
ابرار معاصر

- مختاری هشی، حسین؛ حاجت، مصطفی (۱۳۸۷)، "هیدروپلیتیک خاورمیانه در افق سال ۲۰۲۵م
مطالعه موردی: حوزه‌های دجله و فرات، رود اردن و رود نیل"، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال چهارم،
شماره ۱۳، صص ۹۸ - ۱۱۳

- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۱)، جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی، تهران، انتشارات سمت
- عطا، علی؛ شجاعی، مرضیه (۱۳۹۰) "نقش آب در موقعیت راهبردی ایران در خاورمیانه"،
فصلنامه مطالعات خاورمیانه، سال هجدهم، شماره ۶۹، صص ۵۶ - ۴۳
- ویفتوگل، کار آگوست (۱۳۹۱)، استبداد شرقی و بررسی تطبیقی قدرت تام، ترجمه محسن ثلاثی،
تهران، نشر ثالث

- شستلند، ژان - کلود و شنه - کلود (۱۳۸۰)، جمعیت جهان چالش‌ها و مسائل؛ ترجمه سیدمحمد
سیدمیرزایی، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی

- پاک‌نژاد متکی، حمیدرضا (۱۳۸۹)، هیدروپلیتیک رودخانه ارس و تأثیر آن بر امنیت استان
اردبیل، فصلنامه جغرافیایی سرزمین، سال هفتم، شماره ۲۸، صص ۱۱۸ - ۹۹

منابع انگلیسی

- Allouche J (2005), Water nationalism: An explanation of the past and present conflicts
in central Asia, the middle East, and the Indian sub - continent. Ph.D.Thesis, University of
Geneva

-Allouche,J,(2010),The Multi - Level Governance of water and state building process: A
Longe Duree Perspective. In *The Politics of Water: Wagerich.K.Warner, J.Eds: Routledge:*
London,UK, 2010

- Baskan, A. Liberalization of Turkey's Hydroelectricity Sector. In *Turkey's Water Policy;*
Kibaroglu, Scheumann, W., Kramer, A., Eds.; Springer: Heidelberg, Germany, 2011; pp.
83-91

- Bilgen, Arda (2018), The Southeastern Anatolia Project (GAP) in Turkey: An Alternative Perspective on the Major Rationales of GAP, *Journal of Balkan and Near Eastern*
- Goldsmith, Edward, (1990). *5000 days to save the Planet*: London: Hamlyan publishing
- Conker A (2018), Understanding Turkish Water nationalism and its role in the historical development of Turkey. *The Journal of Nationalism and Ethnicity* ISSN:. Taylor & Francis 46(5):877–891
- www.transboundarywater.orst.edu/publication/register/tables/IRB-Asia.htm.
- Conker A and Hussein H (2019) Hydraulic mission at home, hydraulic mission abroad? Examining Turkey's regional 'Pax - Aquarum' and its limits. *Sustainability*
- Davutoğlu, A. *Stratejik Derinlik (Strategic Depth)*; Küre yayınları: İstanbul, Turkey, 2004
- Dolatyar, M., & Gray, T. S (2000). *Water Politics in the Middle East*. New York: St. Martin's Press
- Dursun Yildiz (2018), The Peace Water pipeline and Innovative hedro diplomacy. Is Turkey, "Peace Water Pipeline Project" Worthwhile to be considered Again.? *Hydropolitics Academy of Turkey* <https://www.researchgate.net/publication/327473974>
- ESCWA and BGR (2013) *Inventory of shared water resources in Western Asia*. New York, NY, Available at: <https://waterinventory.org>
- Dinçer, B.; Özasan, M.; Kavasoğlu, T. *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-ekonomik Gelişimi, Sıralaması Araştırması* (2003); Devlet Planlama Teşkilatı Ankara: Ankara, Turkey
- DAP (2020) *DAP bölge kalkınma idaresi başkanlığı*. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, <http://www.dap.gov.tr/>
- Femia, F., & Werrell, C (2012, February 29). Syria: Climate Change, Drought and Social Unrest. *The Center for Climate and Security* Retrieved from
- FAO (1997), *Irrigation in the Near East in Figures*. Water Report No. 9. FAO Rome. Italy. www.wnn.ir/html/index.php?Name=Sections&req=viewarticle
- Gruen, G.E. *Turkish Water Exports: A Model for Regional Cooperation in the Development of Water Resources*. In *Water Resources in the Middle East: Israel - Palestinian Water Issues—From Conflict to Cooperation*; Shuval, H., Dweik, H., Eds.; Springer-Verlag: Berlin, Germany, 2007; pp. 157–164

- Iraq Business News(2009, December 14). *COSIT: Unemployment and Poverty Drop in Iraq*. Retrieved from Iraq Business News: <http://www.iraq-businessnews.com/2009/12/14/cosit-unemployment-and-poverty-drop-in-iraq/>

Khagram, S. Dams & Development: *Transnational Struggle for water and power*: Cornell University press: London,UK,2004 The document is trying to connect to: <http://www.dap.gov.tr> Do you trust dap.gov.tr? If you trust the site, choose Allow. If you do not trust the site, choose Block.

- Kut, G. Middle East Water Problem and Solution Suggestions. In *Water Problem, Turkey and the Middle East*; Sen, S., Ed.; Context Publishing: Ankara, Turkey, 1993; pp. 473–487

- Kiliot, N(2000). *Water Resources and Conflict in the Middle East*, London and New York: Routledge, 1994. In M. Dolatyar, & T. S. Gray, *Politics in the Middle East*, New York: St. Martin's Press

- Kavuz, I. 2018. "Renewable Energy is Key for Turkey's 2023 Agenda." Accessed 20 November 2018. <https://thenewturkey.org/renewable-energy-is-key-for-turkeys-2023-agenda>

-Kazem,M.A.,&Osman,K(1998). *Conflicting Claims to Euphrate Water Muddy Syrian-Turkish Relations*. Retrieved from <http://www.muslimmedia.com.archives/Avorld98/euphrate.htm>

Megna, F; Mirumachi.N(2016) Fostering Tajik Hudrulic development: Examining the role of soft power in the case of the Rogun Dam. *Water Alternat.*

- Maden, T. E(2012, August). Kriz Dönemlerinde Su Politikaları: Türkiye - Suriye, (Water Policies during the Crisis Periods: Turkey - Syria). *Ortadoğu Analiz*

- Mousavi Shafaie SM and Emerald Z (1396) Geopolitics of Gas and Turkish intervention in Syria. *Strategics Policy Research*

- Nagheebby M(2014) Water has become Turkey's playing tool in the region. *Iran Diplomacy*, <http://www.irdiplomacy.ir/fa>

Oktav, Ö. Z(2003). *Water Dispute and Kurdish Separatism in Turkish Syrian Relations. Turkish Yearbook of International Relations Milletlerarası Münasebetler Yıllığı*

- policka, Onderj, "Impact of regime Policies on the Rise of Sectarian Violence: Case of Syria. <https://www.e-ir.info/2021/02/21/impact-of-regime-policies-on-the-rise-of-sectarian>

- violence - case - of - syria/

- Tastekin, Fehim, (2021), "Turkey view ties with Ethiopia as Key to influence in Africa". Available at: <https://www.al-monitor.com/originals/2021/08/turkey-views-ties-ethiopia-key-influence-africa>

- Rende, M. Water Transfer from Turkey to Water - Stressed Countries in the Middle East. In *Water Resources in the Middle East: Israel - Palestinian Water Issues—From Conflict to Cooperation*; Shuval, H., Dweik, H., Eds.; Springer- Verlag: Berlin, Germany, 2007; pp. 165–171 <http://climateandsecurity.org/2012/02/29/syriacclimate-change-drought-and-social-unrest>

- Rezapour, Masoud, Alizadeh Osllou, Amir, Asgarzadeh Amir (2019), "Impacts of Turkey's hedropolitius on Iraq & Syria" *Journal of Humanities And Social Science (IOSR) –JHSS*.. www.iosrjournals.org

Sahin, Mehmet, (2020), "Theorizing the Change: A Neoclassical Realist Approach to Turkish Foreign Policy" *contemporary Review of the Middle East*, <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/2347798920940078>

- Scheumann, W. How Global Norms for Large Dams Reach Decision - Makers. In *Water Politics and Development Cooperation*; Springer: Berlin, Germany, 2008; pp. 55–80

walker, Kira, (2020), A Worsening Water Crisis Threatening Iraq's Future <https://www.worldpoliticsreview.com/articles/29072/in-iraq-water-crisis-deepens-threatening-the-country-s-future>, 21 September, 2020

Tigrek S and Kibaroglu A (2011), *Strategic role of water resources for Turkey* In: Kibaroglu A, Kramer A and Scheumann W (eds) *Turkey's Water Policy*. Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg

- Weiner, H. 2018. "The Pursuit of Independence, Sustainability and Security: Turkey's New Energy Strategy". Accessed 26 October 2018. <https://tr.boell.org/de/2017/04/28/pursuit-independence-sustainability-and-security-turkeys-new-energy-strategy>

- Yazdani, P. 2018. "Iran Option for EU to Diversify Gas Resources: Expert." Accessed 1 December 2018. <https://en.mehrnews.com/news/130040/Iran-option-for-EU-to-diversify-gas-resources-Expert>

ZUO Qiting, MA Junxia and TAO Jie (2013), 'Chinese Water Resource Management and

Application of the Harmony Theory' *Journal of Resources and Ecology*. www.jorea.cn
 - <https://thearabweekly.com/iraq-complains-turkey-causing-water-shortages> 17/07/2020
 - [https://www.hrw.org/news/2020/03/31/turkey/syria - weaponizing - water - global - pandemic?](https://www.hrw.org/news/2020/03/31/turkey/syria-weaponizing-water-global-pandemic) *Human Right Watch*
 - Salem,Paul,(2021)" The Changing Middle East Regional Order" accesses in [https://www.thecairoreview.com/essays/the - changing - middle - east - regional - order/](https://www.thecairoreview.com/essays/the-changing-middle-east-regional-order/)
 - Tastekin, Fehim,)2021(," Turkey views ties with Ethiopia as Key to influence in Africa. available at [https://www.al - monitor.com/originals/2021/08/turkey - views - ties - ethiopia - key - influence - africa](https://www.al-monitor.com/originals/2021/08/turkey-views-ties-ethiopia-key-influence-africa)

